

नेपाली सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको वर्णनात्मक एवं
सैद्धान्तिक अध्ययन

(लघुशोधप्रबन्ध)

सिक्किम विश्वविद्यालय

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयका

पाठ्यक्रममा रहेको एमफिल परीक्षाको

आंशिक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

लघुशोधप्रबन्ध

सृजना छेत्री

नेपाली विभाग, भाषा अनि साहित्य सङ्काय

फरवरी २०१७

नेपाली सम्बन्धपरक नाम , कारक सूचक र परस्थानिकको
वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययन

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयका
पाठ्यक्रममा रहेको एमफिल परीक्षाको आंशिक परिपूर्तिका निम्ति प्रस्तुत
लघुशोधप्रबन्ध

सृजना छेत्री

नेपाली विभाग
भाषा अनि साहित्य सङ्काय
सिक्किम विश्वविद्यालय
फरवरी २०१७

नेपाली सम्बन्धपरक नाम , कारक सूचक र परस्थानिकको
वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययन

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयका
पाठ्यक्रममा रहेको एमफिल परीक्षाको आंशिक परिपूर्तिका निम्ति प्रस्तुत
लघुशोधप्रबन्ध

शोध निर्देशक

डा. समर सिन्हा
सहायक प्राध्यापक

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

शोधार्थी

सृजना छेत्री
एमफिल१५ MPNP ०५

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

फरवरी २०१७

प्रतिबद्धता

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा एमफिल परीक्षाको आंशिक परिपूर्तिका निम्ति प्रस्तुत “नेपाली सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययन” शीर्षकको यो लघुशोधप्रबन्ध मैले मेरा शोधनिर्देशक डा. समर सिन्हाको निर्देशनमा रहेर सम्पन्न गरेको पूर्णत मूलिक शोधकार्य हो। मैले यो लघुशोधप्रबन्ध लेखनको क्रममा विभिन्न स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीहरूलाई भाषा वैज्ञानिक ढङ्गले उपयोग गरेको छु र त्यसप्रति कृतज्ञा पनि छु। यस लघुशोधप्रबन्धको समष्टि निष्कर्षलाई यसभन्दाअघि कुनै पनि उपाधि अथवा अन्य प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत गराइएको छैन। यस लघुशोधप्रबन्धको कुनै पनि अंश वा पाठ यसभन्दा अघि कुनै पनि पत्रपत्रिका तथा पुस्तक वा पुस्तकको अंशको रूपमा पनि प्रकाशित गराइएको छैन। मैले यहाँ प्रस्तुत गरेका यी प्रतिबद्धता विरूद्ध कुनै प्रमाण भेट्टाइएमा त्यसप्रति म उत्तरदायी हुनेछु भनी यो प्रतिबद्धता जाहेर गर्दछु।

शोधनिर्देशक

डा. समर सिन्हा

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

दिनाङ्क .....

विभागीय प्रमुख

शोधार्थी

सृजना छेत्री

१५ MPNP ०५

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

शोध निर्देशकबाट अग्रसारण

नेपाली सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययन-शीर्षकमा प्रस्तुत लघुशोधप्रबन्ध सिक्किम विश्वविद्यालयको नेपाली विभाग एम फिलका शोधार्थी सृजना छेत्रीले मेरो निर्देशनमा रही तयार पारेका हुन्। विश्वविद्यालयको एमफिलअन्तर्गत रहेको लघुशोधप्रबन्ध उनले गहन अध्ययन, लगन र परिश्रमका साथ तयार पारेकी हुन्। विश्वविद्यालयको नियमभित्र रही शोधविधिको यथोचित प्रयोग गरी सुश्री छेत्रीले यस लघुशोधप्रबन्ध तयार पारेकी हुन्।

म यस लघुशोधप्रबन्धलाई उचित मूल्याङ्कनको निमित्त सम्बन्धित निकायमा अग्रसारित गर्दछु।

डा. समर सिन्हा

सह-प्राध्यापक

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

दिनाङ्क :

कृतज्ञताज्ञापन

सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा एमफिल डिग्री प्राप्त गर्नको निम्ति तयार गरिएको लघुशोधप्रबन्ध अन्तर्गत मेरो विषय “नेपाली सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययन” रहेको छ।

प्रस्तुत लघुशोधप्रबन्ध माथि उल्लेखित विषयलाई समेटेर नै तयार पारिएको छ। यस लघुशोधप्रबन्ध दार्जिलिङ र सिक्किम क्षेत्रका नेपाली मातृभाषी वक्ताहरूबाट तथ्य लिएर तयार गरिएको छ।

प्रस्तुत लघुशोधप्रबन्ध श्रद्धेय गुरु डा. समर सिन्हा, सहायक प्राध्यापक, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयको निर्देशनमा रहेर तयार गरिएको हो। उहाँको परामर्श, सहायता र उचित मार्गदर्शनले गर्दा नै यो लघुशोधप्रबन्ध तयार गर्न सकिएको हो। यसका साथै उहाँले प्रस्तुत विषयसम्बन्धी कार्य गर्न सहयोग, सल्लाह-सुझाव, हौसला अनि सही मार्गदर्शन दिनु भएकोमा म उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सिक्किम विश्वविद्यालय नेपाली विभागका सम्पूर्ण प्राध्यापकगणको सहयोगले नै यस लघुशोधप्रबन्ध पूर्ण रूपमा तयार भएको हो। यसरी मलाई आवश्यक सुझाउ र मार्गदर्शन दिनु हुने नेपाली विभाग सिक्किम विश्वविद्यालयका विभाग प्रमुख श्रद्धेय प्रो. प्रतापचन्द्र प्रधान, डा. कविता लामा, डा. पुष्प शर्मा, श्री बलाराम पाण्डे र श्री देवचन्द्र सुब्बा ज्यूप्रति पनि म हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

यस लघुशोधप्रबन्ध तयार गर्दा मलाई सहयोग गर्नुहुने मेरा अग्रज विष्णु भुजेल, निर्मल निरौला, रीना राई र मेरा मित्र भीम कुमार शर्मालाई पनि मलाई सहयोग पुर्याएकोमा धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। यसरी नै मलाई अध्ययनका क्रममा विभिन्न प्रकारले

सहयोग गर्नु हुने विभिन्न महानुभाव एवं सङ्घ- संस्थान, पुस्तकालयका पदाधिकारीप्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु।

यसरी नै यस लघुशोधप्रबन्धको निम्ति मलाई अध्ययन गर्ने सुअवसर प्रदान गर्नुसाथै प्रोत्साहन र प्रेरणा दिनु भएकोमा म मेरा परिवारका सदस्यहरूप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

अन्तमा, मेरो धन्यवादबाट छुटेका सम्पूर्ण मित्रगण तथा सहयोगीहरूप्रति फेरि हार्दिक धन्यवाद टक्रयाउँदछु।

शोधार्थी

सृजना छेत्री

एमफिल

१५ MPNP ०५

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

सङ्क्षिप्त शब्दरूप

(The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses)

1	1st Person
3	3 rd Person
M	Masculine
F	Feminine
PST	Past
NPST	Non-past
PROG	Progressive
CAU	Causative
PASS	Passive
NOM	Nominative
ERG	Ergative
INS	Instrumental
ACC	Accusative
DAT	Dative

ABL	Ablative
PER	Perlative
LOC	Locative
GEN	Genitive
BENEF	Benefactive
SOC	Sociative
INF	Infinitive
PART	Particle
FOC	Focus
DET	Determiner
PP	Postposition
AXPRT	Axial part
HAB	Habitual
OBL	Obligative
OPT	Optative
IMP	Imperative
S	Subject
A	Agent

O	Object
P	Patient
DSM	Differential subject marking
DOM	Differential object marking
∅	Zero morph
-	Morpheme break
.	Portmanteau morph
*	Grammatically unacceptable

स्रोत : Linguistics Department, Max Planck Institute (Bernard Comrie, Martin Haspelmath) and Linguistics Department, Leipzig University (Balthasar Bickel).

डा.	डाक्टर
प्रो.	प्रोफेसर
प्रा.	प्राध्यापक
पृ.	पृष्ठ
पृ. सं.	पृष्ठ संख्या
पं.	पण्डित
ई. पू.	ईसा पूर्व
वि. स.	विक्रम सम्वत्
उदा.	उदाहरण

तालिका सूची

तालिका	४.१	नेपालीका सम्बन्धपरक नाम
तालिका	५.१	कारक
तालिका	५.२	कारक सूचक
तालिका	५.३	अकर्मक क्रियाको तर्कको व्याकरणिक कार्य र प्रतिपादिक भूमिका
तालिका	५.४	पुरुष र कारक सूचक
तालिका	५.५	सम्पन्न र असम्पन्न पक्षमा उद्देश्यलेलिने कारक सूचक
तालिका	५.६	वाच्यान्तरणमा उद्देश्यले लिने कारक सूचक
तालिका	५.७	दुई आयमयुक्त विभेदात्मक कर्म चिह्नन
तालिका	५.८	कारक व्यवस्था
तालिका	६.१	नेपालीका परस्थानिक

विषयसूची

विषय	पृ. सं.
प्रतिबद्धता	I
अग्रसारण	
कृतज्ञता ज्ञापन	III-IV
सङ्क्षिप्त शब्दरूप	V-VII
तालिका	VIII
पहिलो अध्याय १	शोध परिचय
	१.१ शोधको शीर्षक
	१.२ शोधको परिचय
	१.३ शोधको प्रयोजन
	१.४ शोधको समस्याकथन
	१.५ शोधको उद्देश्यकथन
	१.६ पूर्वकार्यको सर्वेक्षण
	१.७ शोधको सीमाङ्कन
	१.८ शोधको औचित्य
	१.९ शोधको विधि र ढाँचा
	१.१० शोधको रुररेखा

दोस्रो अध्याय २	नेपाली भाषाको परिचय	9-15
	२.१ नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास	
	२.२ नेपाली भाषाको भैगोलिक क्षेत्र	
	२.३ नेपाली भाषाको भाषा वैज्ञानिक	
	२.४ नेपाली भाषाको विशेषता	
तेस्रो अध्याय ३	क्रिया	16-25
	३.१ क्रियाको परिचय	
	३.२ कर्मत्वको आधारमा क्रियाको प्रकार	
	३.३ व्याकरणिक कार्य	
चौथो अध्याय ४	सम्बन्धपरक नाम	26-33
	४.१ व्याकरणिक कोटि निर्धारण गर्ने सिद्धान्त	
	४.२ सम्बन्धपरक नामको अध्ययन	
	४.३ सम्बन्धपरक नामको प्रकार	
पाँचौ अध्याय ५	कारक र कारक सूचक	34-82
	५.१ कारकको परिचय	
	५.२ कारकको प्रकार	
	५.३ कारक सूचकको परिचय	
	५.४ कारक सूचकको प्रकार	
	५.५ कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक आउने परिवेश	

- ५.६ विभेदात्मक कर्म चिह्नन
- ५.७ हार्मोनिक अलाइग्नमेन्ट अनि विभेदात्मक कर्म चिह्नन
- ५.८ दुई आयमयुक्त विभेदात्मक कर्म चिह्नन
- ५.९ कारक व्यवस्था

छैटौ अध्याय ६	परस्थानिक	83-92
	६.१ परस्थानिकको परिचय	
	६.२ स्प्लिट परस्थानिक	
	६.३ परस्थानिकको प्रकार	
सातौ अध्याय ७	उपसंहार तथा निष्कर्ष	93-100
	सन्दर्भग्रन्थसूची	

पहिलो अध्याय

शोध परिचय

१.१ शोधको शीर्षक

यस लघुशोधप्रबन्धको शीर्षक “नेपाली सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययन” रहको छ।

१.२ शोधको परिचय

प्रस्तुत लघुशोधप्रबन्धको क्षेत्र नेपाली भाषाका अध्ययन अन्तर्गत आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञान रहेको छ। नेपाली भाषा भारोपेली परिवारको सतम वर्गमा पर्ने आर्य इरानेली शाखाबाट खस अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको एउटा आधुनिक आर्य भाषा हो। यस भाषा विश्वका विभिन्न ठाउँमा बोलिए पनि विशेष हिमाली क्षेत्र नेपाली भाषाको मूल भाषिक केन्द्र हो। नेपाली भाषा नेपाल लगायत भारतको दार्जिलिङ सिक्किमको सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रचलित छ। ज्ञवाली (१९६२) -ले दार्जिलिङमा बोलिने नेपालीलाई नेपाली भाषाको भिन्न भाषिका भनेका छन् र यस भाषिकालाई दार्जिलिङे नेपाली भनेका छन्।

प्रस्तुत लघुशोधप्रबन्ध अन्तर्गत सिक्किम, दार्जिलिङ र डुवर्स क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाको अध्ययन गरिएको छ। यस लघुशोधप्रबन्धमा विशेष गरी कोटि र वाक्यको सम्बन्ध देखाइने रूपको अध्ययन गरिएको छ। प्राप्त तथ्याङ्कअनुसार यी भाषाको सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको अध्ययन गरिने छ।

डिलेन्सी (१९९७) -ले तिब्बती र बर्मेली भाषाहरूमा अध्ययन गर्ने क्रममा नामको काल र स्थान बुझाउने रूपलाई सम्बन्धपरक नाम (Relator Noun) भनेका छन्। उनले सम्बन्धपरक नाम एक विशेष थरीको नाम भनी वर्णन गरेका छन्। नेपालीमा पनि यस्तो रूप पाइने भएकोले यसलाई सम्बन्धपरक नाम अन्तर्गत अध्ययन गरिएको छ।

(१)	mero	g ^h Δr	mat ^h i	ts ^h Δ
	My	house	above	BE-NPST.3SG
	‘मेरो घर माथि छ।’			

उदाहरण (१) -मा प्रयुक्त स्वतन्त्र रूपमा आएको [mat^hi] ‘माथि’ -ले कारक सूचक र परस्थानिकभन्दा बेग्लै सम्बन्ध देखाएको छ। यसले नाम [g^hΔr] ‘घर’ -को स्थानलाई बुझाएको छ। वाक्यमा यसको कार्य नामको जस्तै हुन्छ र यसले नाम जस्तै विभिन्न सर्गहरू लिन्छ।

नामपदको परसर्गको रूपमा आएर त्यस नामपद र क्रियाबीच अथवा नाम र नामबीचको सम्बन्ध देखाउने सूचकलाई कारक सूचक भनिन्छ। कारक सूचकले वाक्यमा नामपदहरूको कस्तो भूमिका छ भन्ने कुरा देखाउँछ। कारक सूचकद्वारा नामपदहरूको व्याकरणिक कार्य थाह पाइन्छ। कारक सूचक क्रियाद्वारा निर्धारित हुन्छ।

(२)	mΛi-le	b ^h ai-lai	kuɽ-e
	I-ERG	brother-ACC	beat-PST.1SG

‘मैले भाइलाई कुटे।’

माथिको उदाहरण (२) -मा दुईवटा नामपद [mΛ] ‘म’ र [b^hai] ‘भाइ’ प्रयोग भएको छ। [mΛ] ‘म’ -को परसर्गको रूपमा आएको [-le] ‘ले’ ऊर्जावत् कारक सूचक हो र [b^hai] ‘भाइ’ -को परसर्गको रूपमा आएको [-lai] ‘लाई’ कर्म कारक सूचक हो। यी कारक सूचकहरूद्वारा क्रिया [kuɽe] ‘कुटे’ -ले व्यक्त गरेको कार्य सञ्चालन गर्ने नामपद र क्रियाको असर पर्ने नामपद कुन हो भन्ने कुरा थाह हुन्छ।

[-le] ‘ले’ -सँग आएको नामपद ऊर्जावत् उद्देश्य हो र [-lai] ‘लाई’ -सँग आएको नामपद कर्म हो। यिनीहरूको वाक्यमा व्याकरणिक भूमिका उद्देश्य र कर्मको छ भन्ने कुरा कारक

सूचकले देखाएको छ। यसरी नामपद र क्रियाको सम्बन्ध सूचित गराउने नामपदको परसर्गलाई कारक सूचक भनिन्छ। नामपदको परसर्ग भए पनि परस्थानिकको कार्य कारक सूचकको भन्दा भिन्नै छ। दुई नामपदबीचको स्थानिक सम्बन्ध देखाउने नामपदको परसर्गलाई परस्थानिक भनिन्छ। निम्नलिखित उदाहरणलाई हेरौं,

(३)	mero	g ^h Λr-mat ^h i	ruk ^h	ts ^h Λ
	My	house-PP	tree	BE-NPST.3SG
	‘मेरो घरमाथि रूख छ।’			

उदाहरण (३) -मा नामपद [g^hΛr] ‘घर’ -को परसर्गको रूपमा आएको [-mat^hi] ‘माथि’ परस्थानिक हो। यहाँ [-mat^hi] ‘माथि’ -ले दुई नामपद [g^hΛr] ‘घर’ र [ruk^h] ‘रूख’ -बीचको स्थानिक सम्बन्ध देखाएको छ। यसरी दुईवटा नामपदबीचको स्थानिक सम्बन्ध देखाउने नामपदको परसर्गलाई परस्थानिक भनिन्छ।

उपर्युक्त तथ्याङ्कको आधारमा नेपालीमा सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको रूप एकै देखिन्छ। तर ध्वन्यात्मक, रूपतात्विक, वाक्यात्मक र अर्थतात्विक आधारमा यिनीहरूको व्याकरणिक प्रकार्य भिन्नै छन्। यस लघुशोधप्रबन्धमा नेपालीका सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययन गरिएको छ।

१.३ शोधको प्रयोजन

यस लघुशोधप्रबन्धको प्रयोजन सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्घाय अन्तर्गत नेपाली विभागबाट एम. फिल उपाधि प्राप्त गर्नु र नेपाली सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययन गर्नु हो।

१.४ शोधको समस्याकथन

प्रस्तुत लघुशोधप्रबन्धको विषय अध्ययन गर्ने क्रममा निम्नलिखित समस्याहरू देखापरेका छन्:

- (१) नेपालीमा सम्बन्धपरक नामको व्याकरणिक कोटि कसरी निर्धारण गर्नसकिन्छ?
- (२) नेपालीमा कारक सूचकको कस्तो भूमिका छ?
- (३) नेपालीमा कस्ता-कस्ता परस्थानिक पाइन्छन् र यिनीहरूको वाक्यमा कस्तो भूमिका छ?
- (४) नेपालीका सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको सैद्धान्तिक पक्षलाई के कसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ?

१.५ शोधको उद्देश्यकथन

यस लघुशोधप्रबन्धको मुख्य उद्देश्य निम्न प्रकारका छन्:

- (१) नेपालीमा सम्बन्धपरक नामको व्याकरणिक कोटि निर्धारण गर्नु।
- (२) नेपालीमा कारक सूचकको भूमिका निर्धारण गर्नु।
- (३) नेपालीका परस्थानिकहरूको अध्ययन गर्नु र यिनीहरूको वाक्यमा भूमिका निर्धारण गर्नु।
- (४) नेपालीका सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको सैद्धान्तिक पक्षलाई प्रस्तुत गर्नु।

१.६ पूर्वकार्यको सर्वेक्षण

सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकबारे नेपालीमा व्यापक रूपमा अध्ययन भएको पाइएको छैन। यसको अध्ययन नेपाली व्याकरणका केही पुस्तकहरूमा थोरै मात्रामा भएको पाइए तापनि पूर्ण रूपमा यसलाई छुट्टै विषय बनाएर अहिलेसम्म अध्ययन भएको छैन। यस विषयमा सङ्क्षिप्त अध्ययन व्याकरण, पत्र-पत्रिका र केही कार्यपत्रमा भने गरिएको पाइन्छ। यसको विवरण यस प्रकार दिइएको छ।

१.६.१ पुस्तकका आधारमा पूर्वकार्यको विवरण

पोखरेल (२०५४) -को *नेपाली वाक्य व्याकरण* -मा नेपाली कारक र विभक्तिको परिचय पाइन्छ। उनले विशेषगरी कर्ता कारक सूचकको विशेषताको वर्णन गरेका छन्। यसमा उनले विभक्तिको परिचय, विभक्ति समस्या र विभक्ति नियमको अध्ययन गरेका छन्। उनले विभक्ति नियममा विभक्ति र परस्थानिकको भिन्नता पनि देखाएका छन्।

१.६.२ पत्रिकाका आधारमा पूर्वकार्यको विवरण

खरेल (२०१४) -ले उत्तर बंग विश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित नेपाली अकादमी जर्नलमा *नेपाली भाषा र यसको कारक व्यवस्था* शीर्षकबारे एउटा लेख लेखेका छन्। यसमा उनले कारकको सामान्य परिचय दिँदै कारकको प्रकारबारे चर्चा गरेका छन्।

१.६.३ शोधपत्र वा प्रबन्धका आधारमा पूर्वकार्यको विवरण

दाहाल (१९७४) -ले विधावारिधिको शोधपत्र *A Description of Nepali Literary and Colloquial* -मा शाब्दिक अर्थ स्पष्ट नभएका तर व्याकरणात्मक अर्थ भएका निपातलाई विभक्ति र वाक्यमा नामको पछिल्लि तर आउने निपातलाई परस्थानिक वा नामानुगामी भनेका छन्।

राई (२०१२) -ले *नेपालीमा परस्थानिक* शीर्षक एम. ए. शोधप्रबन्धमा मेक्स प्लेडको प्रश्नवालीलाई आधार गरी नेपाली परस्थानिकको अध्ययन गरेकी छिन्। राईले नेपालीमा विभिन्न परस्थानिक सूचकहरूको रूप र सम्बन्धको सूची तयार गरेकी छिन्। छेत्री (२०१५) -ले *नेपाली भाषाका परस्थानिक* शीर्षक एम. ए. शोधप्रबन्धमा स्थानलाई बोध गराउने अथवा संज्ञाको स्थान बुझाउने रूपलाई परस्थानिक भनेकी छिन्। यस शोधप्रबन्धमा उनले सरल र जटिल दुई प्रकारको परस्थानिकको अध्ययन विस्तृत रूपले गरेकी छिन्। यसमा परस्थानिक र मार्ग कारक अनि परस्थानिक र अधिकरण कारकको सम्बन्धको अध्ययन पनि पाइन्छ। छेत्री (२०१५ख) -ले एम.ए. शोधप्रबन्ध *नेपाली कारक व्यवस्था* -मा कारकको परिचय दिँदै कारक सूचक, परस्थानिक र सम्बन्धपरक नामको संक्षिप्त चर्चा गरेकी छिन्। छेत्री (२०१५ग) -ले *Postposition and Relator Noun in Nepali* -मा नेपाली कारक सूचक, परस्थानिक र सम्बन्धपरक नामको अध्ययन गरेको पाइन्छ।

उपर्युक्त विभिन्न लेखकहरूले सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको अध्ययन गरेका भए तापनि यिनीहरूको सैद्धन्तिक पक्षको अध्ययन भएको पाइन्दैन। यसैले प्रस्तुत लघुशोधप्रबन्धमा सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको अन्तर्सम्बन्ध र भिन्नतालाई देखाउँदै यिनीहरूको सैद्धन्तिक पक्षको अध्ययन गरिएको छ।

१.७ शोधको सीमाङ्कन

यस लघुशोधप्रबन्धमा सिक्किम, दार्जिलिङ र डुवर्समा बोलिने कथ्य नेपालीलाई आधार बनाइएको छ। यसैको आधारमा तथ्यहरू सङ्कलन गरी सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको वर्णनात्मक एवं सैद्धन्तिक अध्ययन गरिएको छ। यस लघुशोधप्रबन्धमा शब्दावली चयनको निम्ति गोकुल सिन्हा (२००४) -को *भाषिक र साहित्यिक शब्दावलीको प्राविधिक कोष* र भीम नारायण रेग्मी (वि. सं. २०७२) -को सम्पादनमा प्रकाशित *भाषा विज्ञान शब्दावली* -लाई आधार बनाइएको छ। यसअतिरिक्त केही नेपालीमा नपाइएका शब्दावलीलाई अङ्ग्रेजी मै राखिएको छ।

१.८ शोधको औचित्य

नेपालीका सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिक बीचको अन्तर्सम्बन्ध र भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दै तिनीहरूको सैद्धन्तिक आधार प्रस्तुत गर्नु यस लघुशोधप्रबन्धको प्रमुख औचित्य हो।

१.९ शोधको विधि र ढाँचा

प्रस्तुत लघुशोधप्रबन्धमा प्रयोग गरिएका शोधविधि अन्तर्गत शोधका सैद्धन्तिक आधार र पद्धति अनि सामग्री सङ्कलनविधि निम्नलिखित रहेको छ।

१.९.१ सैद्धन्तिक आधार र पद्धति

प्रस्तुत लघुशोधप्रबन्धमा आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको मान्यता तथा सिद्धान्तका आधारमा कथ्य नेपाली भाषाको अध्ययन गरिएको छ। यस लघुशोधप्रबन्ध निगमनात्मक शोधविधि अन्तर्गत रहेको छ। मानक भाषाको लागि नेपाली लेखन शैली, भाषा विज्ञानिक पाठ संरचनाको लागि जिनेरिक स्टाइल सिट (Generic Style Sheet) र सन्दर्भको लागि युनिफाइड स्टाइल सिट (Unified Style Sheet) -लाई आधार बनाइएको छ। भाषा वैज्ञानिक तथ्याङ्क, कोटि, सूचक आदिलाई अन्तराष्ट्रिय ध्वनितात्विक वर्णमाला (International Phonetic Alphabet) र लिपिग ग्लसिङ रूल्स (Leipzig Glossing Rules) -मा प्रस्तुत गरिएको छ। यसका साथै सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा जारी नियमलाई पनि अपनाएर यस लघुशोधप्रबन्ध तयार गरिएको छ।

१.९.२ सामग्री सङ्कलन विधि

यस लघुशोधप्रबन्धको लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन प्राथमिक, द्वितीय र तृतीय अथवा विधुतीय स्रोतबाट गरिएको छ। प्राथमिक सामग्री स्रोतका रूपमा स्वअध्ययन तथा सिक्किम, दार्जिलिङ र डुवर्स क्षेत्रका नेपाली मातृभाषीको तथ्य सङ्ग्रह गरिएको छ। द्वितीय स्रोतका रूपमा शोधविषयसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तकहरू, अनुसन्धानात्मक लेखहरू, पत्रपत्रिकामा

प्रकाशित लेखहरू आदि र तृतीय स्रोतका रूपमा अनलाइन पत्रपत्रिका, ई-पुस्तक, वेभसाइट आदिलाई आधार बनाइएको छ।

१.१० शोधको रूपरेखा

यस लघुशोधप्रबन्धमा नेपालीमा सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययनको शोध परिचय दिइएको छ। दोस्रो अध्यायमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति, विकास, नेपाली भाषाको भौगोलिक क्षेत्र, नेपाली भाषाको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन र नेपाली भाषाको विशेषतालाई पनि सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ। तेस्रो अध्यायमा क्रियाको परिचय दिँदै कर्मत्वको आधारमा क्रियाको प्रकार साथै व्याकरणिक कार्यको परिचय दिँदै उद्देश्य, पूरक, विधेय, विधेयक र क्रियायोगिक जस्ता महत्वपूर्ण व्याकरणिक कार्यहरूको उदाहरणस्वरूप परिचय दिइएको छ।

व्याकरणिक कोटि निर्धारण गर्ने सिद्धान्तअनुसार रूपतात्त्विक, अर्थतात्त्विक र वाक्यतात्त्विक आधारमा सम्बन्धपरक नामको अवधारणालाई प्रस्तुत गरिएको छ। यसको साथै नेपालीमा सम्बन्धपरक नामलाई चिनाउँदै सम्बन्धपरक नामको प्रकारको अध्ययन चौथो अध्यायको विषय रहेको छ। पाँचौं अध्यायमा कारक र कारक सूचकको परिचय र यसका प्रकारको अध्ययन गरिएको छ। यस अध्यायमा विभिन्न कारक सूचक व्यक्त हुने परिवेश अनि विभेदात्मक कर्म चिह्ननको पनि अध्ययन गरिएको छ। छैटौं अध्यायमा परस्थानिकको परिचय र प्रकारको अध्ययन गरिएको छ। यस अध्यायमा नेपालीका स्प्लिट परस्थानिकको अवधारणालाई प्रस्तुत गरिएको छ। सातौं अध्यायमा लघुशोधप्रबन्धको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

दोस्रो अध्याय

नेपाली भाषाको परिचय

यस अध्यायमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति, विकास, नेपाली भाषाको भौगोलिक क्षेत्रबारे अध्ययन गरिएको छ। यसअतिरिक्त यस अध्यायमा नेपाली भाषाको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन परम्परा र नेपाली भाषाको प्रकारगत विशेषतालाई पनि सङ्क्षेपमा अध्ययन गरिएको छ।

२.१ नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास

संसारभरि विभिन्न भाषाहरू छन् र तिनीहरूलाई विभिन्न भाषिक परिवारमा वर्गीकरण गरिएको छ। संसारका विभिन्न भाषा परिवारहरूमध्ये भारोपेली पनि एक हो। यस परिवारका भाषाहरू भारतीय उपमहाद्वीप र यूरोपका विभिन्न भूभागमा बोलिने हुँदा यस परिवारका भाषाहरूलाई भारोपेली परिवार भनिएको हो। यस परिवारका वक्ताहरू सबैभन्दा पहिले दुई समूहमा बाँडिए। पश्चिमतिर फैलिँदै गएको यस परिवारको समूहलाई युरोपेली शाखा र पूर्वतिर फैलिँदै गएको समूहलाई भारत-इरानेली शाखा भनिन्छ। भारत-इरानेलीलाई आर्येली पनि भनिन्छ। भारोपेली परिवारको यस शाखा पूर्वतिर बढे र केही समयसम्म इरानमै बसे। कालान्तरमा यसका केही वक्ता इरानमै बसे र केही अझ पूर्वतिर लागे र भारत आइपुगे। यसरी इरानमै बस्नेहरूले इरानेली उपशाखाको र भारततिर आउनेहरूले भारतेली उपशाखाको विकास गरे। ई. पू. १५०० तिर भारतभित्र प्रवेश गरेपछि भारतमा भारतेली उपशाखाको विकास भयो। गौतमले (वि. स. २०४९) नेपाली भाषा परिचय नामक पुस्तकमा यस उपशाखाका भाषाहरूका विकासक्रमलाई निम्नलिखित तीन चरणमा बाँडेका छन्-

- (क) प्राचीन आर्यभाषा - ई. पू. १५०० देखि ई. पू. ५०० सम्म।
- (ख) मध्यकालीन आर्यभाषा - ई. पू. ५०० देखि ई. १००० ई. सम्म।
- (ग) आधुनिक आर्यभाषा - १००० ई. देखि यता।

प्राचीन आर्यभाषालाई संस्कृत र मध्यकालीन आर्यभाषालाई पाली, प्राकृत र अपभ्रंश भनिएको छ। यिनै विभिन्न प्राकृत, अपभ्रंशबाट नै सन् १००० देखि आधुनिक आर्य भाषाहरू (खडी बोली (हिन्दी), नेपाली, बङ्गला आदि) -को विकास भएको मानिएको छ। नेपाली भाषाको उत्पतिको क्रममा विद्वानहरूका भिन्न-भिन्न मान्यता रहेका छन्। तीमध्ये आज नेपाली भाषाविज्ञानमा चट्टार्जीले (१९१६) प्रस्तुत गरेको नेपाली उदीच्य खस अपभ्रंशबाट विकसित भएको हो भन्ने मतलाई स्वीकार गरिएको छ।

निष्कर्षमा, नेपाली भाषाको उत्पतिको सम्बन्धमा विभिन्न मान्यता पाइए तापनि नेपाली भाषा भारोपेली परिवारको सतम वर्गमा पर्ने भारत-इरानेली शाखाको भारतेली उपशाखाबाट संस्कृत, प्राकृत, खस अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको एउटा आधुनिक आर्य भाषा हो।

समयको अन्तरालमा नेपाली भाषालाई खस भाषा, पर्वते भाषा, गोर्खाली भाषा पनि भनिन्थ्यो। तर यस भाषालाई नेपाली भनेर बोलाउन थालेको आधुनिक नेपालको एकीकरण गर्ने पृथ्वीनारायण शाहको पालाभन्दा केही पछिदेखि नै हो। प्राचीन नेपाली भाषा एघारौँ शताब्दीदेखि नै अस्तित्वममा आएको प्रमाण राजा दामुपालका समयको वि. स. १०३८ को दुल्लु शिलालेखले बोकेको छ। अहिलेसम्म उपलब्ध नेपाली भाषाको सर्वप्राचीन नमूना राजा दामुपालको दुल्लु शिलालेख हो। सिजापति (२०५६) -ले नेपाली भाषाको विकासक्रमलाई तीन चरणमा वर्गीकरण गरेका छन्,

- (क) प्राचीन नेपाली - सुरुदेखि १६औँ शताब्दीको मध्यसम्म।
- (ख) मध्यकालीन नेपाली - १६औँ देखि १९औँ शताब्दीसम्म।
- (ग) आधुनिक नेपाली - १९ औँ शताब्दीदेखि हालसम्म।

(क) प्राचीन नेपाली

राजा दामुपालका समयको वि. सं. १०३८ -को दुल्लु शिलालेख नै आजसम्म पाइएको नेपालीको प्राचीन भाषिक रूप हो। यसका अतिरिक्त सङ्ग्राम मल्लको अभिलेख (वि. सं. ११४६), अशोक चल्लको हुम्लाको ताम्रपत्र (वि. सं. १३१२), अक्षयमल्लको अछाम विनायक देवलको शिलालेख (वि. सं. १३३७), आदित्यमल्लको गोर्खाको ताघबाई गुम्बाको ताम्रपत्र (वि. सं. १३७८), डोटीका राजा निरयपालको ताम्रपत्र (वि. सं. १४०९), पुण्यमल्लको ताम्रपत्र (वि. सं. १३८५), अपाडराज पृथ्वीमल्ल राइको कनकपत्र (वि. सं. १४१३), अभयमल्ल राइको ताम्रपत्र (वि. सं. १४३३), डोटीका राजा नागमल्लको ताम्रपत्र (वि. सं. १४४४), मलयबर्माको ताम्रपत्रका केही अंश (वि. सं. १४४६), राजा मेदिनीबर्माको जुम्लाको ताम्रपत्र (वि. सं. १४५०), संसारब्रम्हको ताम्रपत्र (वि. सं. १४५३), बलिराजाको मुगुमा प्राप्त ताम्रपत्रका केही अंश (वि. सं. १४५७) आदि प्राचीन नेपाली भाषिक रूप हुन्।

(ख) मध्यकालीन नेपाली

सोह्रौं शताब्दीदेखि उन्नाइसौं शताब्दीको अन्त्यसम्मको अवधि मध्यकालीन नेपाली भाषाको अवधि हो। यस अवधिमा नेपाली भाषाको स्वरूप र स्थितिको परिचय दिने विविध ग्रन्थहरू लेखिए। यी ग्रन्थहरू विशेषगरी शिकार, औषध-रसायन, नीति-उपदेश आदि विषयका थिए। कार्वरिक विवोप शाहीको अभिलेख (वि. सं. १५५५), सुर्ती शाहीको ताम्रपत्र (वि. सं. १६३८), विन्दुदास जोशीद्वारा लिखित भाषिक नमूना (वि. सं. १६३८), सङ्ग्राम शाहीको ताम्रपत्र (वि. सं. १६६१), कल्याल राजा र रास्कोटी राजाको सीमारेखासम्बन्धी भाषिक नमूना (वि. सं. १६७७), प्रताप मल्लको शिलालेख (वि. सं. १७२७), वाणीविलास ज्योतिर्विद्को ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा (वि. सं. १७१६), प्रेमनिधि पन्तको प्रायश्चित्त प्रदीप (वि. सं. १७८०), गङ्गाविष्णु द्विजको अजीर्णमञ्जरी (वि. सं. १७५३), नरभूपाल शाहको अभिलेख (वि. सं. १७९६), गङ्गाविष्णु द्विजको अजीर्ण मंजरी (वि. सं. १८०९), पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश

(वि. सं. १८३१), भानुभक्तको हितोपदेश मित्रलाभ (वि. सं. १८३३), भीमसेनस्थानको अभिलेख (वि. सं. १८३९), भीम खवासको अभिलेख (वि. सं. १८४२), मोतीराम भट्टको भानुभक्तको जीवनचरित्र (१९४८), भीमेश्वर भण्डारको अभिलेख (वि. सं. १८४९), बैतडी देवलहाटको अभिलेख (वि. सं. १८७२) आदि मध्यकालीन नेपाली भाषाका नमूना हुन्।

(ग) आधुनिक नेपाली

बीसौं शताब्दीको प्रारम्भसँगै नेपाली भाषाको आधुनिक कालको आरम्भ भयो। सन् १९०१ -मा प्रकाशित *गोरखापत्र* -लाई पहिलो आधुनिक नेपाली भाषाको रूप मानिन्छ। यसका अतिरिक्त *सुन्दरी* (सन् १९०६), *माधवी* (सन् १९०८), *शारदा* (सन् १९३४) आदि आधुनिक नेपाली भाषाका नमूनाहरू हुन्। यी पत्रिकाका माध्यमबाट नै हलन्त बहिष्कार आन्दोलन, झरोवादी आन्दोलन जस्ता भाषिक आन्दोलन र नेपाली भाषाको आधुनिकीकरणसम्बन्धी अध्ययन हुनथाल्यो। यस अवधिमा नेपालीमा समाचार पत्र, साहित्यिक पत्र-पत्रिका तथा पुस्तकहरू प्रकाशित हुनको साथसाथै नेपाली भाषाको व्याकरणिक रूप निर्धारण, कोश निर्माण, भाषाको मानकीकरण तथा विभिन्न क्षेत्रमा यसको प्रयोग हुनथाल्यो।

२.२ नेपाली भाषाको भौगोलिक क्षेत्र

नेपाली भाषा भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्भुक्त भएको भाषा हो। यो नेपालको राष्ट्र भाषा हो। नेपाली भाषा विश्वका धेरैजसो ठाउँहरूमा बोलिने गरिन्छ। भारतका दार्जिलिङ, कालिम्पोङ, दुवर्स-तराई, सिक्किम, बनारस, भागसु, देहरादुन असमलगायत सम्पूर्ण पूर्वोत्तर क्षेत्र आदि ठाउँका अतिरिक्त नेपाल, भूटान, बर्मा, हङकङ, सिङ्गापुर आदितर पनि बोलिन्छ।

नेपाली भाषा दार्जिलिङ, सिक्किम र दुवर्सको सम्पर्कको भाषा हो। जवालीले (१९६२) दार्जिलिङ क्षेत्रमा बोलिने नेपालीलाई दार्जिलिङ्गे नेपाली भनेका छन्। आज नेपाली भाषा छेत्री, बाहुनको मात्र मातृभाषा नभएर नेवार, मङ्गर, तामङ, राई, गुरुङ आदिको पनि मातृभाषा बन्न

पुगेको छ। यसको अतिरिक्त नेपाली समाजमा बस्ने अन्य जातिले पनि नेपाली भाषालाई सम्पर्कको भाषाको रूपमा प्रयोग गर्छन्। विभिन्न नेपाली समाजमा नेपाली भाषाका पनि विविध रूप पाइन्छन्। यसो हुनको मुख्य कारण क्षेत्रीय अथवा अन्य भाषाको प्रभाव हो।

२.३ नेपाली भाषाको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन

नेपाली भाषाको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने पहिलो व्यक्ति जे. ए. एटन हुन्। उनको नेपाली भाषाको पहिलो व्याकरण *अ ग्रामर अफ नेपाली ल्याङ्ग्वेज* सन् १८२० -मा प्रकाशित भयो। उनले यस व्याकरणमा नेपालको पाल्पा क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषालाई ग्रीसेली पद्धतिमा लेखेका छन्। यसपछि १८८७ -मा ए. टर्नबुलको *नेपाली व्याकरण* प्रकाशित भयो। उनले यसमा नियम र सिधदान्त अङ्ग्रेजी भाषामा र उदाहरणचाहिँ नेपाली भाषामा लेखेका छन्। यसपछि १९१७ -मा जयपृथ्वीबहादुर सिंहको *प्राकृत व्याकरण*, पं. हेमराज पाण्डेको *चन्द्रिका गोरखा भाषा-व्याकरण बोध* (१९१८) प्रकाशित छ। चन्द्रिका व्याकरणलाई आधार बनाएर सोमनाथ सिग्दालले *मध्यचन्द्रिका* १९२५ -मा र लघु *चन्द्रिका* १९४० -मा प्रकाशित गरे।

आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानको आधारमा नेपालबाट विभिन्न व्याकरणहरू प्रकाशित हुनथाल्यो। दाहाल (१९७४) -ले आफ्नो लघु शोधप्रबन्धमा नेपालका छेत्री, बाहुन समुदायका वक्ताहरू र दार्जिलिङका राई, लिम्बु तथा अन्य समुदायका वक्ताहरूको बोलिलाई तथ्य स्रोत बनाएर तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन्। दाहालले यस तुलनात्मक अध्ययनमा मुख्यतः दार्जिलिङको नेपाली भाषाको स्वरूपगत विशेषता खुट्याएर दार्जिलिङमा प्रचलित नेपाली भाषाको वर्णनात्मक अध्ययन गरेका छन्। निरौला (२०१५) -ले आफ्नो लघु शोधप्रबन्धमा फाई-फिचर (अर्थात पुरुष, वचन, लिङ्ग) र पदसङ्गतिको आधारमा दार्जिलिङे नेपालीको भाषिक अभिलक्षणको भिन्नताको आधार लिएर अध्ययन गरेका छन्। उनले यस लघु शोधप्रबन्धमा नेपाली भाषाको पदसङ्गतिलाई क-वर्ग र ख-वर्ग गरी दुई वर्गमा विभाजन गरेका छन्। क-वर्ग

अन्तर्गत ती वक्ताहरू जसको पदसङ्गतिको प्रयोग मानक नेपालीसँग मिल्दो पाइन्छ र मानक नेपालीका व्याकरणिक अभिलक्षणभन्दा भिन्न प्रयोग गर्ने वक्ताहरूलाई ख-वर्गमा राखेका छन्।

आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानले मातृभाषीहरूमा भएको भाषाको ज्ञानलाई अध्ययन गर्ने उद्देश्य लिएको छ। यस लघुशोधप्रबन्धमा नेपाली मातृभाषीहरूबाट तथ्य सङ्कलन गरि आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञान अनुरूप अध्ययन गरिएको छ। यस अध्ययनमा नेपाली सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिक जस्ता व्याकरणिक कोटिको आधुनिक वर्णनात्मक ढङ्गले अध्ययन गरिएको छ साथै यसका सैद्धन्तिक पक्षलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ।

२.४ नेपाली भाषाको प्रकारगत विशेषता

प्रकारगत रूपमा नेपाली भाषाको निम्नलिखित विशेषताहरू पाइन्छन् :

- (क) नेपाली भाषामा एकवचन र बहुवचन गरी दुई वचन व्यवस्था छ।
- (ख) काल व्यवस्था भूत र अभूत गरी दुई प्रकारको छ।
- (ग) यसमा स्त्री र स्त्रीएत्तर दुई लिङ्ग व्यवस्था छ।
- (घ) सम्पन्न र असम्पन्न दुई पक्ष छन्।
- (ङ) नेपालीमा उद्देश्य+ कर्म+ क्रिया शब्दक्रम छ।
- (च) नेपालीमा उद्देश्य र क्रियाबीच पदसङ्गति हुन्छ।
- (छ) नेपाली भाषामा ऊर्जावत-निरपेक्ष कारक व्यवस्था छ।
- (ज) नेपालीमा विभेदात्मक उद्देश्य सूचक पाइन्छन्।
- (झ) विभेदात्मक कर्म सूचक पनि पाइन्छन्।
- (ञ) सूचनात्मक संरचनाको आधारमा मुक्त शब्दक्रम पाइन्छ।

२.५ निष्कर्ष

यस अध्यायमा नेपाली भाषाको उत्पत्ति, विकास, नेपाली भाषाको भौगोलिक क्षेत्रबारे अध्ययन गरिएको छ। नेपाली भाषाको उत्पत्ति सम्बन्धमा धेरै मत पाइए तापनि यसलाई खस अपभ्रंशबाट विकसित भाषा मानिएको छ। यस अध्यायमा नेपाली भाषाको भौगोलिक क्षेत्र — भारत, नेपाल र विभिन्न देश-विदेश आदिको वर्णन गरिएको छ। यस अतिरिक्त एटन लिखित नेपाली भाषाको पहिलो व्याकरण *अ ग्रामर अफ नेपाली ल्याङ्गवेज* (१८२०) -को प्रकाशनसँगै नेपाली भाषाको आधुनिक वैज्ञानिक परम्परा स्थापना भएको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। अन्त्यमा नेपाली भाषाको प्रकारगत विशेषतालाई पनि सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

तेस्रो अध्याय

क्रिया

यस अध्यायमा क्रियाको परिचय दिँदै कर्मत्वको आधारमा क्रियाको तीन प्रकार अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मक क्रियालाई चिनाउने कार्य भएको छ। यसबाहेक व्याकरणिक कार्यको परिचयसार्थ उद्देश्य, पूरक, विधेय, विधेयक र क्रियायोगिक जस्ता महत्वपूर्ण व्याकरणिक कार्यहरूको उदाहरणस्वरूप परिचय पनि यस अध्यायमा पाइन्छ। यस अध्यायमा प्रस्तुत विवरणको आधारमा यस लघुशोधप्रबन्धको मूल विषयको अध्ययन गरिएको छ।

३.१ क्रियाको परिचय

क्रियाले साधारण रूपमा कुनै काम गर्नु वा हुनु भन्ने अर्थ बुझाउँछ। यसरी कार्य बुझाउने व्याकरणिक कोटिलाई क्रिया भनिन्छ। क्रियाको आफ्नै आकांक्षा हुन्छ। क्रियाको आकांक्षा पूरा गर्नको निम्ति पदहरूको आवश्यकता पर्छ। ती पदहरूको क्रियासँगको सम्बन्धलाई संयुज्यता भनिन्छ। वाक्यमा कतिवटा पद अनिवार्य तत्त्वका रूपमा रहनसक्छन् भन्ने कुरा त्यसमा प्रयुक्त क्रियामा निर्भर हुन्छ।

(४)	mΛ	a-e	
	I.NOM	come-PST.1SG	
	‘म आए।’		
(५)	mΛi-le	k ^h ana	k ^h a-e
	I-ERG	food	eat-PST.1SG
	‘मैले खाना खाए।’		

(६)	mʌi-le	ram-lai	kitab	di-e
	I-ERG	ram-DAT	book-ACC	give-PST.1SG
	‘मैले रामलाई किताब दिए।’			

उपर्युक्त वाक्य (४) - मा [aunu] ‘आउनु’ क्रियाले एउटा नामपद [mʌ], (५) - मा [kʰanu] ‘खानु’ क्रियाले दुईवटा नामपद [mʌ] ‘म’ र [kʰana] ‘खाना’ अनि (६) -मा [dinu] ‘दिनु’ क्रियाले तीनवटा नामपद [mʌ] ‘म’, [ram] ‘राम’ र [kitab] ‘किताब’ लिएका छन्। यी नामपदहरू उक्त वाक्यका अनिवार्य तत्त्वका रूपमा देखा परेका छन्। यसरी यी वाक्यमा कतिवटा नामपद रहन्छन् भन्ने कुरा त्यसमा प्रयुक्त क्रिया [aunu] ‘आउनु’, [kʰanu] ‘खानु’ र [dinu] ‘दिनु’ -माथि निर्भर हुन्छ। यसलाई क्रियाको तर्क संरचना (Argument Structure) पनि भनिन्छ र यस्तो अनिवार्य पदलाई तर्क भनिन्छ।

३.२ कर्मत्वको आधारमा क्रियाको प्रकार

क्रियाले व्यक्त गरेको काम सम्पन्न गर्ने नामपद उद्देश्य हो भने क्रियाले व्यक्त गरेको कार्यको असर पर्ने नामपद कर्म हो। सबै क्रियाले अनिवार्य रूपमा उद्देश्य लिन्छ तर कर्म लिँदैन। कुनै क्रियाले कर्म लिने र कुनै क्रियाले कर्म नलिने गुणलाई क्रियाको कर्मत्व भनिन्छ। यसरी कर्मत्वको आधारमा क्रियालाई तीन प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ,

- (क) अकर्मक क्रिया (Intransitive verb)
- (ख) सकर्मक क्रिया (Transitive verb)
- (ग) द्विकर्मक क्रिया (Ditransitive verb)

(क) अकर्मक क्रिया (Intransitive verb)

कर्म नलिने केवल उद्देश्य मात्र लिने क्रियालाई अकर्मक क्रिया भनिन्छ।

(७) mΛ   a-e
I.NOM   come-PST.1SG
'म आए।'

माथिको उदाहरणमा [aunu] 'आउनु' - क्रियाले केवल एउटा उद्देश्य [mΛ] 'म' लिएको छ र कर्म लिएको छैन। यसैले [aunu] 'आउनु' अकर्मक क्रिया हो।

(ख) सकर्मक क्रिया (Transitive verb)

उद्देश्य र एउटा कर्म लिने क्रियालाई सकर्मक क्रिया भनिन्छ।

(८) mli-le   k^hana   k^ha-e
I-ERG   food   eat-PST.1SG
'मैले खाना खाए।'

माथिको उदाहरणमा प्रयुक्त क्रिया [k^hanu] 'खानु' -ले उद्देश्य [mΛ] 'म' र एउटा कर्म [k^hana] 'खाना' लिएकोले यो सकर्मक क्रिया हो।

(ग) द्विकर्मक क्रिया (Ditransitive verb)

उद्देश्य र दुईवटा कर्म (प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष) लिने क्रियालाई द्विकर्मक क्रिया भनिन्छ।

(९) mli-le   ram-lai   kitab   di-e
I-ERG   ram-DAT   book.ACC   give-PST.1SG
'मैले रामलाई किताब दिए।'

माथिको उदाहरणमा प्रयुक्त क्रिया [dinu] 'दिनु' -ले उद्देश्य [mʌ] 'म' र दईवटा कर्म [ram] 'राम' र [kitab] 'किताब' लिएको छ। यहाँ [kitab] 'किताब' प्रत्यक्ष कर्म हो र [ram] 'राम' अप्रत्यक्ष कर्म हो। यसैले [dinu] 'दिनु' -ले उद्देश्य र दईवटा कर्म लिने भएकोले यो द्विकर्मक क्रिया हो।

३.३ व्याकरणिक कार्य (Grammatical function)

वाक्य विभिन्न वर्गका पदहरूको समूहबाट बनेको हुन्छ। वाक्यमा प्रयुक्त सबै पदहरूको आ-आफ्नै कार्य हुन्छ। पदले गर्ने कार्यलाई वाक्यात्मक कार्य वा व्याकरणिक कार्य भनिन्छ। उद्देश्य, कर्म, पूरक, विधेय, विधेयक र क्रियायोगिक मुख्य व्याकरणिक कार्य हुन्।

(१) उद्देश्य (Subject)

क्रियाले व्यक्त गरेको कार्य सम्पन्न गर्न आउने नामपदलाई उद्देश्य भनिन्छ। यो वाक्यको सुरुमा आउँछ। उद्देश्य विभिन्न प्रकारका हुन्छन् :

(क) कर्ता उद्देश्य (Nominative Subject)

वाक्यात्मक कार्य सञ्चालन गर्न शून्य सूचकसँग आउने उद्देश्यलाई कर्ता उद्देश्य भनिन्छ।

(१०) mʌ	k ^h ana	k ^h an-tshu
I.NOM	food.NOM	eat-NPST.3SG
‘म खाना खान्छु।’		

उदाहरण (१०) -मा भएको [mʌ] 'म' शून्य उद्देश्य हो। यो वाक्यमा अनिवार्य पदको रूपमा रहन्छ।

(११)	ram-ko	kʌpal	lamo	ts ^h ʌ
	Ram	hair	long	be-NPST.3SG

‘रामको कपाल लामो छ।’

उदाहरण (११) -मा भएको [ram-ko kʌpal] ‘रामको कपाल’ कर्ता उद्देश्य हो। माथिका उदाहरण (१०) -मा कर्ता उद्देश्य एउटा मात्रै छ। तर (११) -मा दुईवटा नामपद कर्ता उद्देश्यको रूपमा देखापरेको छ। [kʌpal] ‘कपाल’ -सँग कुनै पनि सूचक नआएकोले यो कर्ता उद्देश्यको रूपमै वाक्यमा प्रयोग भएको छ।

(ख) ऊर्जावत् उद्देश्य (Ergative Subject)

वाक्यात्मक कार्य सञ्चालन गर्न [-1e] ‘ले’ -सूचकसँग आउने र वाक्यमा उच्च क्रमको पदको रूपमा रहने उद्देश्यलाई ऊर्जावत् उद्देश्य भनिन्छ। वाक्यमा यसले अभिकर्ताको रूपमा कार्य गर्छ। यो अनिवार्य पदको रूपमा वाक्यमा प्रयुक्त हुन्छ।

(१२)	mʌi-le	k ^h ana	k ^h a-e
	I-ERG	food.NOM	eat-PST.3SG

‘म खाना खाए।’

(१२) -मा [-1e] ‘ले’ -सूचकसँग आएर वाक्यात्मक कार्य सञ्चालन गर्ने वाक्यात्मक अभिकर्ता [mʌ] ‘म’ ऊर्जावत् उद्देश्य हो। [mʌ] ‘म’ [-1e] ‘ले’ -सूचकद्वारा चिह्नित भएकोले वाक्यमा यो उच्च क्रमको पदको रूपमा देखा परेको छ।

(ग) करण उद्देश्य (Instrumental Subject)

वाक्यात्मक कार्य सञ्चालन गर्न [-le] 'ले' -सूचकसँग साधन विशेषको रूपमा आउने उद्देश्यलाई करण उद्देश्य भनिन्छ। यो वाक्यमा उद्देश्यको रूपमा आए पनि अनिवार्य पदको रूपमा रहँदैन।

(१३) ts^huri-le   fiat   kat-jō
knife-INS   hand   cut-PST.3SG
'छुरीले हात काट्यो।'

यहाँ [ts^huri] 'छुरी' उद्देश्यको रूपमा देखिए पनि वाक्यमा यो अनिवार्य पदको रूपमा प्रयोग भएको छैन। किनभने [fiat katjō] 'हात काट्यो' भन्दा मात्र पनि वाक्य पूरा हुन्छ। यो केवल क्रियाबारे थप जानकारी दिन वाक्यमा उद्देश्यको रूपमा देखापर्छ।

(घ) सम्प्रदान उद्देश्य (Dative Subject)

वाक्यात्मक कार्य सञ्चालन गर्न [-lai] 'लाई' सूचकसँग आउने उद्देश्यलाई सम्प्रदान उद्देश्य भनिन्छ। यो अनिवार्य पदको रूपमा वाक्यमा देखापर्छ।

(१४) mΛ-lai   b^hok   lag-jō
I-DAT   hungry   fall-PST.1SG
'मलाई भोक लाग्यो।'

यहाँ [-lai] 'लाई' सूचकसँग आएको [mΛ] 'म' सम्प्रदान उद्देश्य हो। यो पनि वाक्यमा अनिवार्य पदको रूपमा नै प्रयोग हुन्छ। यो केवल अनुभावत्मक क्रियासँग मात्र वाक्यमा प्रयोग हुन्छ।

(२) पूरक (Complement)

कुनै क्रियाले लिने आन्तरिक तर्कलाई पूरक भनिन्छ। अकर्मक क्रियाले पूरक लिँदैन। सकर्मक क्रियाले एउटा आन्तरिक तर्क लिन्छ। द्विकर्मक क्रियाले दुईवटा आन्तरिक तर्क लिन्छ। सकर्मक क्रिया र द्विकर्मक क्रियाले लिने यी आन्तरिक तर्क नै पूरक हुन्। पूरकलाई कर्म पनि भनिन्छ।

(३) कर्म (object)

क्रियाले व्यक्त गरेको कार्यको असर पर्ने नामपद अथवा क्रियाको आन्तरिक तर्कलाई कर्म भनिन्छ। यो दुई प्रकारको हुन्छ, प्रत्यक्ष कर्म र अप्रत्यक्ष कर्म।

(क) प्रत्यक्ष कर्म (Direct object)

सकर्मक क्रियामा शून्य सूचक र [-lai] 'लाई' सूचकसँग र द्विकर्मक क्रियामा शून्य सूचकसँग आउने नामपदलाई प्रत्यक्ष कर्म भनिन्छ।

(१५क)   mʌi-le   biralo   d^hʌpa-e   (सकर्मक क्रिया)
I-ERG   cat-NOM   chase-PST.1SG
'मैले बिरालोलाई धपाए।'

(ख)   mʌi-le   biralo-lai   d^hʌpa-e   (सकर्मक क्रिया)
I-ERG   cat-ACC   chase-PST.1SG
'मैले बिरालोलाई धपाए।'

(ग)   mʌi-le   ram-lai   kitab   di-e   (द्विकर्मक क्रिया)
I-ERG   ram-DAT   book.ACC   give-PST.1SG
'मैले रामलाई किताब दिए।'

सकर्मक क्रियाको उदाहरण (१५क) -मा शून्य सूचकसँग आएको [biralo] 'बिरालो' र (१५ख) -मा [-lai] 'लाई' सूचकसँग आएको [biralo] 'बिरालो' अनि द्विकर्मक क्रियाको उदाहरण (१५ग) -मा शून्य सूचकसँग आएको [kitab] 'किताब' प्रत्यक्ष कर्म हो। प्रत्यक्ष कर्म सकर्मक र द्विकर्मक दुवै क्रियासँग आउँछ। यो सकर्मक क्रियामा शून्य र व्यक्त दुवै रूपमा अनि द्विकर्मक क्रियामा शून्य रूपमा वाक्यमा प्रयुक्त हुँदछ।

(ख) अप्रत्यक्ष कर्म (Indirect object)

द्विकर्मक क्रियामा [-lai] 'लाई' सूचकसँग आउने नामपदलाई अप्रत्यक्ष कर्म भनिन्छ।

(१६)	mʌi-le	ram-lai	kitab	di-e	(द्विकर्मक क्रिया)
	I-ERG	ram-DAT	book.ACC	give-PST.1SG	

'मैले रामलाई किताब दिए।'

माथिको उदाहरण (१६) -मा [-lai] 'लाई' सूचकसँग आउने [ram] 'राम' अप्रत्यक्ष कर्म हो। अप्रत्यक्ष कर्म केवल द्विकर्मक क्रियासँग मात्र आउँछ। यो केवल व्यक्त रूपमा मात्र वाक्यमा प्रयुक्त हुँदछ।

(४) विधेय (Predicate)

वाक्यबाट उद्देश्य छुट्ट्याएपछि रहेको शेष अंशलाई विधेय भनिन्छ।

(१७क)	mʌ	a-e
	I.NOM	come-PST.1SG

'म आए।'

(ख)   mʌi-le   k^hana   k^ha-e
                   I-ERG   food.NOM   eat-PST.1SG
                   'मैले खाना खाए।'

माथिको दुवै वाक्यको उद्देश्य [mʌ] 'म' छुट्ट्याएपछि रहेको (१७क) -को शेष अंश [ae] 'आए' र (१७ख) -को शेष अंश [k^hana k^hae] 'खाना खाए' विधेय हो। विधेय केवल एक पद अथवा एकभन्दा धेरै पदको पनि हुनसक्छ।

(५) क्रियायोगिक (Adjunct)

वाक्यमा केवल अनिवार्य पद मात्र नभएर अन्य पदहरू पनि प्रयुक्त हुन्छन्। यस्ता पदहरू क्रियाबारे विस्तृत जानकारी दिनका लागि वाक्यमा प्रयुक्त हुन्छन्। यसैले क्रियाबारे थप जानकारी दिने पदलाई क्रियायोगिक भनिन्छ।

(१८)   fidzo mʌi-le   bʌdzar-ma ram-lai   rato kitab   di-e
           yesterday I-ERG   market-LOC ram-DAT red book.ACC   give-PST.1SG
           'हिजो मैले बजारमा रामलाई रातो किताब दिए।'

माथिको उदाहरण (१८) -मा भएको [fidzo] 'हिजो', [bʌdzar] 'बजार' र [rato] 'रातो' क्रियायोगिक हुन्। (१८) -मा द्विकर्मक क्रिया [dinu] 'दिनु' -ले तीनवटा तर्क लिन्छ — उद्देश्य, प्रत्यक्ष कर्म र अप्रत्यक्ष कर्म। तर यस वाक्यमा यी उद्देश्य र कर्मभन्दा पनि धेरै पदहरू आएका छन् जो वाक्यका अनिवार्य पद होइनन्। यिनीहरू केवल क्रिया अथवा अन्य पदहरूबारे थप जानकारी दिनका लागि मात्र वाक्यमा प्रयुक्त भएका छन्। वाक्यमा यिनीहरू नभए पनि वाक्यको आशय पूरा हुन्छ।

३.४ निष्कर्ष

कुनै पनि कार्य बुझाउने व्याकरणिक कोटिलाई क्रिया भनिन्छ। क्रिया सम्पन्न गर्ने वाक्यात्मक पद उद्देश्य हो भने क्रियाको असर पर्ने पद कर्म हो। सबै क्रियाले वाक्यमा उद्देश्य अनिवार्य रूपमा लिन्छ तर कर्म लिँदैन। क्रियाले कर्म लिने र नलिने गुणलाई कर्मत्व भनिन्छ। कर्मत्वको आधारमा क्रियालाई अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मक गरी तीन प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ। कुनै पनि पदलाई व्याकरणिक कोटिअन्तर्गत मात्र नराखेर पदले गर्ने कार्यअनुसार व्याकरणिक कार्यअन्तर्गत पनि नियुक्त गर्नसकिन्छ। उद्देश्य, विधेय, कर्म, पूरक, विधेयक, क्रियायोगिक आदि व्याकरणिक कार्यअन्तर्गत पर्ने पद हुन्। यिनीहरूले पनि वाक्यात्मक संरचनामा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। सोही तर्क संरचनामा आधारित नेपाली कारक, कारक सूचक, सम्बन्धपरक नाम र परस्थानिकको रूपतात्त्विक, अर्थतात्त्विक र वाक्यतात्त्विक अध्ययन गरिएको छ।

चौथो अध्याय

सम्बन्धपरक नाम

यस अध्यायमा सम्बन्धपरक नामको अध्ययन गरिएको छ। यस अध्यायमा व्याकरणिक कोटिको सिद्धान्तअनुसार रूपतात्त्विक, अर्थतात्त्विक र वाक्यतात्त्विक आधारमा नेपालीका सम्बन्धपरक नामको अवधारणालाई प्रस्तुत गरिएको छ। यसको साथै सम्बन्धपरक नामलाई चिनाउँदै सम्बन्धपरक नामको प्रकारको अध्ययन पनि यस अध्यायमा गरिएको छ।

४.१ व्याकरणिक कोटि निर्धारण गर्ने सिद्धान्त

परस्परमा समानता पाइने पदहरूलाई एउटा वर्गमा र परस्परमा भिन्नता पाइने पदहरूलाई अर्कै वर्गमा राखेर पदहरूलाई वर्गीकरण गरिन्छ। पदको यस्तो वर्गलाई व्याकरणिक कोटि अथवा पदवर्ग भनिन्छ। संरचनावादअनुसार व्याकरणिक कोटि निर्धारण गर्ने तीनवटा सिद्धान्त पाइन्छ :

- (क) पूर्ववतबाट व्याकरणिक कोटिको संख्यालाई निर्धारण गर्न सकिन्छैन।
- (ख) रूपात्मक, शाब्दिक र वाक्यात्मक प्रकार्यको समान आधारमा व्याकरणिक कोटिको निर्धारण गरिन्छ।
- (ग) सामान्य आधारमा वर्गलाई निर्धारण गरिन्छ र त्यो वर्ग अर्को वर्गसँग व्यतिरेकी हुन्छ।

आधुनिक वर्णनात्मक भाषाविज्ञानमा कुनै एउटा रूपलाई एउटा व्याकरणिक कोटि अन्तर्गत राख्न सकिन्छ। जब,

- (क) त्यस रूपले अन्य रूपले झैं सोही व्याकरणिक कोटिको अवधारणालाई अभिव्यक्त गर्छ।
- (ख) त्यो रूप त्यस वर्गको अन्य सदस्य झैं व्यवस्थित रूपमा व्यतिरेकी वितरणमा पाइन्छ।
- (ग) त्यस रूपको रूपवाक्यात्मक अभिव्यक्ति कुनै नियमबाट त्यस वर्गको अन्य सदस्यको रूपवाक्यात्मक अभिव्यक्तिसँग सम्बन्धित हुन्छ।

आधुनिक रूपान्तरण-प्रजनात्मक व्याकरण (Transformational Generative Grammar) (चोम्स्की १९८६) -को आधारमा शब्दभण्डारका शब्द/रूपहरू शब्दकोशीय मात्र नमानेर कोशीय शब्द अथवा लिस्टिम (lexicon listeme) मानिएको छ, जसअन्तर्गत प्रकार्यात्मक कोटिहरू जस्तै काल, सङ्गति आदि र कोशीय वर्ग जस्तै नाम, विशेषण, क्रिया र परस्थानिक पर्छ। यस अवधारणामा प्रकार्यात्मक कोटिको महत्व अहम रहेको छ। यस अध्ययनमा व्याकरणिक अभिलक्षणलाई आधार मानी विभिन्न कोटिको वर्णन गरिन्छ। उदाहरणको निम्ति पुरुषलाई नेभिन्स (२००७) -को मापदण्डलाई आधारित गरि निम्नलिखित अभिलक्षणामा वर्णन गर्नसकिन्छ।

(क) प्रथम पुरुष	[+ वक्ता + स्रोता]
(ख) द्वितीय पुरुष	[- वक्ता + स्रोता]
(ग) तृतीय पुरुष	[- वक्ता - स्रोता]

४.२ सम्बन्धपरक नामको अध्ययन

डिलेन्सी (१९९७) -ले ट्रान्स-हिमालयन भाषिक परिवारका तिब्बती र बर्मेली भाषाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा एउटा नयाँ व्याकरणिक कोटि सम्बन्धपरक नामको अवधारणालाई प्रस्तुत गरेका छन्। डिलेन्सीले नामको काल र स्थान बुझाउने रूपलाई सम्बन्धपरक नाम भनेका छन्। उनले सम्बन्धपरक नाम एक विशेष थरीको नाम हो भनी वर्णन गरेका छन्। तिब्बती भाषाको सम्बन्धपरक नामको उदाहरण यसप्रकार छ :

(१९) dbyug=pa=can-gyis   ba=glang   de   khyim-gyi   nang-du   btang-ba
 P.N-ERG   ox   DEM   house-GEN   inside-LOC   let.go

‘Yugpacan let the ox go inside the house.’ (डिलेन्सी १९९७: पृ. सं. ५८, उदा. १)

माथिको उदाहरणमा स्वतन्त्र रूपमा देखापरेको [nang] ‘नाङ्’ सम्बन्धपरक नाम हो। अर्थतात्त्विक रूपमा यसले नामको स्थान बुझाएको छ। यस वाक्यात्मक संरचनामा [nang] ‘नाङ्’ मुख्य नामको रूपमा प्रकट भएको छ र यसले परस्थानिक [-du] ‘दु’ पनि लिएको छ।

नेपालीमा पनि यस्तो रूप पाइने भएकोले यसलाई सम्बन्धपरक नाम अन्तर्गत राखेर अध्ययन गरिएको छ। नेपालीका सम्बन्धपरक नामको उदाहरण यसप्रकार छन्।

(२०क)   mero   g^hΛr   mat^hi   ts^hΛ
 My   house   above   BE.NPST.3SG
 ‘मेरो घर माथि छ।’

(ख)   mero   g^hΛr   muni   ts^hΛ
 My   house   below   BE.NPST.3SG
 ‘मेरो घर मुनि छ।’

(२१क)   mat^hi-ko   g^hΛr   ramro   ts^hΛ
 Above-GEN   house   good   BE.NPST.3SG
 ‘माथिको घर राम्रो छ।’

(ख) muni-ko g^hΔr ramro ts^hΔ
 Below-GEN house good BE.NPST.3SG

‘मुनिको घर राम्रो छ।’

(२२क) tjo mat^hi-ko g^hΔr ramro ts^hΔ
 DET above- GEN house good BE.NPST.3SG

‘त्यो माथिको घर राम्रो छ।’

(ख) tjo muni-ko g^hΔr ramro ts^hΔ
 DET below- GEN house good BE.NPST.3SG

‘त्यो मुनिको घर राम्रो छ।’

(२३) mero g^hΔr-mat^hi/muni-ko ruk^h lΔd-jo
 My house-above/below-GEN tree fall-PST.3SG

‘मेरो घरमाथि/मुनिको रूख लड्यो।’

(२४)	mero	mat ^h i/muni-kΛi	g ^h Λr	ramro	ts ^h Λ
	My	above/below-GEN.FOC	house	good	BE.NPST.3SG

‘मेरो माथि/मुनिकै घर राम्रो छ।’

(२५)	mero	g ^h Λr	*mat ^h i/muni-fiΛru	ts ^h Λ
	My	house	above/below-PL	BE.NPST.3SG

‘मेरो घर माथि/मुनिहरू छ।’

उपर्युक्त उदाहरण (२०क) -मा आएको [mat^hi] ‘माथि’ र (२०ख) -मा आएको [muni] ‘मुनि’ -ले नाम [g^hΛr] ‘घर’ -को स्थान बुझाएको छ। यस वाक्यात्मक संरचनामा यो मुख्य नामको रूपमा प्रयोग भएको छ। उदाहरण (२१क र ख) -मा [mat^hi] ‘माथि’ र [muni] ‘मुनि’ -ले सम्बन्ध सूचक [-ko] ‘को’ लिएको छ। उदाहरण (२२क र ख) -मा यिनीहरूले निर्धारक [tjo] ‘त्यो’ लिएको छ। उदाहरण (२३) -मा यिनीहरू अन्य नाम [g^hΛr] ‘घर’ सँग संयुक्त भई आएको छ। (२४) -मा आकर्षण केन्द्रित निपात (Focus particle) [-kΛi] ‘कै’ -सँग आएको छ। अर्थतात्त्विक आधारमा [mat^hi] ‘माथि’ र [muni] ‘मुनि’ दुवैले नामको स्थान बुझाएको छ। रूपतात्त्विक आधारमा यी दुवैले सम्बन्ध सूचक [-ko] ‘को’ र आकर्षण केन्द्रित निपात [-kΛi] ‘कै’ लिएको छ। वाक्यतात्त्विक आधारमा यिनीहरू एउटा स्वतन्त्र रूप हुन् र यिनीहरूले निर्धारक [tjo] ‘त्यो’ लिएको छ। उदाहरण (२५) -मा यी दुवैलाई बहुवचन बनाउन सकिन्दैन। यसैले यी दुवै पद [mat^hi] ‘माथि’ र [muni] ‘मुनि’ अर्थतात्त्विक, रूपतात्त्विक र वाक्यतात्त्विक सबै आधारमा एउटै परिवेशमा आउने भएकोले यिनीहरूलाई एउटै पदवर्गमा राख्न सकिन्छ।

उपर्युक्त तथ्याङ्कको आधारमा निष्कर्षमा यो भन्न सकिन्छ, नेपालीमा सम्बन्धपरक नाम एउटा छुट्टै व्याकरणिक कोटि हो। यसलाई नामको उपकोटि मान्न सकिन्छ। यो वाक्यमा स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन्छ र जसले नामको स्थान अथवा काल बुझाउँछ।

४.३ सम्बन्धपरक नामको प्रकार

नेपालीका सम्बन्धपरक नाम दुई प्रकारका हुन्छन्,

(१) सरल सम्बन्धपरक नाम

(२) जटिल सम्बन्धपरक नाम

(१) सरल सम्बन्धपरक नाम

नामको स्थान अथवा काल बुझाउने एउटा मात्र स्वतन्त्र रूपलाई सरल सम्बन्धपरक नाम भनिन्छ।

(२६)	mero	g ^h Λr	mat ^h i	ts ^h Λ
	My	house	above	BE.NPST.3SG
	‘मेरो घर माथि छ।’			

(२७)	mero	g ^h Λr	muni	ts ^h Λ
	My	house	below	BE.NPST.3SG
	‘मेरो घर मुनि छ।’			

उपर्युक्त उदाहरण (२६) -मा आएको [mat^hi] ‘माथि’ र (२७) -मा आएको [muni] ‘मुनि’-ले नाम [g^hΛr] ‘घर’ -को स्थान बुझाएको छ। यस्तो एउटा मात्र भएको स्वतन्त्र रूपलाई सरल सम्बन्धपरक नाम भनिन्छ।

(२) जटिल सम्बन्धपरक नाम

नामको स्थान वा काल बुझाउने दुईवटा रूप मिलेर बनेको स्वतन्त्र रूपलाई जटिल सम्बन्धपरक नाम भनिन्छ। स्थानबोधक रूपिम र एक्सियल पार्ट संयुक्त भई एउटै अर्थ दिन

बनिएको रूप नै जटिल सम्बन्धपरक नाम भनिन्छ। एक्सियल पार्ट भन्नाले कुनै क्षेत्र अथवा स्थानमा भएको विन्दुहरूको समूह बुझिन्छ (हेर्नुहोस्, सिनोनियस, २००७)। कुनै सामन्तीकृत स्थानबोधक रूपिमसँग संयोजक भई नामपदको स्थान बुझाउने रूपलाई एक्सियल पार्ट भनिन्छ।

(२८)	mero	g ^h Λr	pΛllo-pΛtti	ts ^h Λ
	My	house	other-AXPRT	BE.NPST.3SG
	‘मेरो घर पल्लोपट्टि छ।’			

(२९)	mero	g ^h Λr	Λg-aɽi	ts ^h Λ
	My	house	front-AXPRT	BE.NPST.3SG
	‘मेरो घर अगाडि छ।’			

उपर्युक्त उदाहरण (२८) -मा भएको [-pΛtti] ‘पट्टि’ र (२९) -मा भएको [aɽi] ‘आडि’ एक्सियल पार्ट हो। यसले कुनै भाग अथवा क्षेत्र बुझाएको छ। उदाहरण (२८) -मा भएको स्थानबोधक रूपिम [pΛllo] ‘पल्लो’ र एक्सियल पार्ट [-pΛtti] ‘पट्टि’ संयुक्त भई एक स्वतन्त्र अर्थ दिने रूप बनिएको छ। त्यसरी नै उदाहरण (२९) -मा पनि स्थानबोधक रूपिम [ΛgrΛ] ‘अग्र’ र एक्सियल पार्ट [aɽi] ‘आडि’ संयुक्त भई एउटै अर्थमा प्रयुक्त भएका छन्। यसरी स्थानबोधक रूपिम र एक्सियल पार्ट संयुक्त भई बनिएको स्वतन्त्र रूप जसले नामको स्थान अथवा काल बुझाउँछ, त्यसलाई जटिल सम्बन्धपरक नाम भनिन्छ।

नेपालीका केही सम्बन्धपरक नामलाई तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :

सम्बन्धपरक नाम			
सरल सम्बन्धपरक नाम		जटिल सम्बन्धपरक नाम	
[mat ^h i]	‘माथि’	[pɔllo-pɔtti]	‘पल्लोपट्टि’
[muni]	‘मुनि’	[ɔg-ɑɽi]	‘अगाडि’
[tɔlɔ]	‘तल’	[pɔts ^h -ɑɽi]	‘पछाडि’
[ũb ^h o]	‘उँभो’		
[ũd ^h o]	‘उँधो’		
[b ^h itrɔ]	‘भिन्न’		
[bɑɦirɔ]	‘बाहिर’		

तालिका ४.१ नेपालीका सम्बन्धपरक नाम

४.४ निष्कर्ष

सम्बन्धपरक नाम भन्नाले कुनै नामको स्थान अथवा काल बुझाउने एउटा स्वतन्त्र रूप हो। यसले सम्बन्ध सूचक, आकर्षण केन्द्रित निपात लिनसक्छ। यो निर्धारकद्वारा विस्तारित हुन्छ र अन्य नामसँग संयुक्त भई पनि वाक्यमा आउनसक्दछ। यसैले सम्बन्धपरक नामलाई नामको उपकोटि मानिएको छ। सम्बन्धपरक नाम सरल र जटिल गरि दुई प्रकारको हुन्छ। सरल सम्बन्धपरक एउटा मात्र स्वतन्त्र रूप हो भने जटिल सम्बन्धपरक नाम दुईवटा रूप संयुक्त भई बनिएको स्वतन्त्र रूप हो। जटिल सम्बन्धपरक नाम स्थानबोधक रूपिम र एक्सियल पार्ट मिलेर बनेको हुन्छ। यसरी यस अध्ययनमा सम्बन्धपरक नामको व्याकरणिक कोटि निर्धारण गरेर सम्बन्धपरक नामको परिचय र प्रकारबारे अध्ययन गरिएको छ।

पाँचौं अध्याय

कारक र कारक सूचक

यस अध्यायमा कारक र कारक सूचकको अवधारणालाई प्रष्ट पार्दै कारक र कारक सूचकको परिचय र प्रकारबारे अध्ययन गरिएको छ। नेपालीमा विभिन्न कारक सूचक आउने परिवेश र विभेदात्मक कर्म चिह्ननबारे वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक रूपमा यस अध्यायमा अध्ययन गरिएको छ।

५.१ कारक

आधुनिक भाषाविज्ञानमा कारक र कारक सूचकको भिन्नभिन्नै अवधारणा पाइन्छ। कारक नामको परिवर्तन र वाक्यमा त्यसको कस्तो भूमिका छ, त्यसमाथि आधारित हुन्छ। क्रियाले व्यक्त गरेको कर्मअनुसार नाम, सर्वनाम आदि परिवर्तन भए त्यसलाई कारक भनिन्छ। कारकले नाम-नाम र नाम-क्रिया आदिको सम्बन्ध देखाउँछ। नाम र क्रियाबीचको अथवा दुईवटा नामपदबीचको सम्बन्धलाई नै कारक भनिन्छ। कारक क्रियाले व्यक्त गरेको घटनासँग सम्बन्धित हुन्छ।

५.२ कारकको प्रकार

कुनै सूचकले नाम अथवा सर्वनामको रूप परिवर्तन गर्नसक्छ भने कुनै सूचकले परिवर्तन गर्न सक्दैन। यसरी कुनै पनि व्याकरणिक कोटिलाई रूपको आधारमा वर्गीकरण गर्ने आधारलाई रूपतात्त्विक आधार भनिन्छ। रूपतात्त्विक आधारमा कारकलाई दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ,

(क) सरल कारक

(ख) तिर्यक कारक

(क) सरल कारक (Direct Case)

कुनै सूचकले गर्दा वाक्यमा भएका नामपदमा परिवर्तन आएन भने त्यसलाई सरल कारक भनिन्छ।

(ख) तिर्यक कारक (Oblique Case)

कुनै सूचकले गर्दा वाक्यमा भएका नामपदमा परिवर्तन आयो भने त्यसलाई तिर्यक कारक भनिन्छ।

(३०)	mʌ	k ^h ana	k ^h an-ts ^h u
	I.NOM	food	eat-NPST.1SG

'म खाना खान्छु।'

(३१)	mʌi-le	k ^h ana	k ^h a-e
	I-ERG	food	eat-PST.1SG

'मैले खाना खाए।'

माथिको उदाहरण (३०) सरल कारक र (३१) तिर्यक कारकको उदाहरण हो। यी दुवै वाक्यका क्रिया सकर्मक हुन्। वाक्य (३०) -मा उद्देश्य [mʌ] 'म' शून्य रूपमा र (३१) -मा व्यक्त रूपमा अथवा [-le] 'ले' -सँग प्रकट भएको छ। उदाहरण (३०) -मा आएको शून्य सूचकलाई कर्ता कारक सूचक भनिन्छ र (३१) -मा आएको [-le] 'ले' सूचकलाई ऊर्जावत्

कारक सूचक भनिन्छ। उदाहरण (३०) -मा [mʌ] 'म' शून्य सूचकसँग आएर पनि यसको रूपमा परिवर्तन आएको छैन। यसैले गर्दा यो सरल कारक हो। उदाहरण (३१) -मा [mʌ] 'म' [-le] 'ले' सूचकसँग आएकोले गर्दा यसको रूपमा परिवर्तन आएको छ। यसैले गर्दा यो तिर्यक कारक हो। जब ऊर्जावत् कारक सूचक कुनै नाम जस्तै [mʌ] 'म' (अथवा [u] 'उ')-सँग आउँछ, तब [mʌ] 'म' रूप [mʌi] 'मै' (अथवा [us] 'उस')-मा परिवर्तन हुन्छ। यसरी कुनै कारक सूचकले गर्दा कुनै नामको रूपमा परिवर्तन आयो भने त्यसलाई तिर्यक कारक भनिन्छ।

कारक	
सरल कारक	तिर्यक कारक
[mʌ] 'म'	[mʌi] 'मै'
[u] 'उ'	[us] 'उस'
[tjo] 'त्यो'	[tjʌs] 'त्यस'
[jo] 'यो'	[jʌs] 'यस'

तालिका ५.१ कारक

५.३ कारक सूचक

वाक्यमा नामपदको पछिल्लिर आएर उक्त नामपदको कारक जनाउने सूचकलाई कारक सूचक भनिन्छ। कारक सूचकले नाम र क्रियाबीच अथवा नाम र नामबीचको सम्बन्धलाई देखाउँछ। वाक्यमा यिनीहरू व्यक्त र शून्य दुवै रूपमा प्रकट हुन्छन्। कारक सूचकको स्वतन्त्र अर्थ हुँदैन। नामपदसँग जोडिएर मात्र यसले अर्थ दिन्छ। कारक सूचकको मुख्य उद्देश्य कारक सम्बन्ध देखाउनु हो।

क्रम सं.	कारक सूचक	कारक सूचकको रूपात्मक रूप
१	कर्ता	[ϕ]
२	ऊर्जावत्	[le]
३	करण	[le]
४	कर्म	[lai]
५	सम्प्रदान	[lai]
६	मार्ग	[baɽʌ], [ɦũdʌi], [marp ^h ʌt]
७	सम्बन्ध	[ko, ki, ka]
८	लाभार्थक	[ko lagi]
९	सहार्थक	[sʌŋgʌ], [sitʌ]
१०	सम्बोधन	[ϕ]

तालिका ५.२. कारक सूचक

५.४ कारक सूचकको प्रकार

कारक सूचकलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्नसकिन्छ। वाक्यात्मक संरचना र कार्यको आधारमा कारक सूचकलाई विभिन्न प्रकारमा वर्गीकरण गर्नसकिन्छ।

५.४.१ वाक्यात्मक संरचनाको आधारमा कारक सूचकको प्रकार

वाक्यात्मक संरचनाका आधारमा कारक सूचकलाई विभिन्न प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ। जो निम्नलिखित छन्:

(१) कर्ता कारक सूचक (Nominative case marker)

क्रियाले व्यक्त गरेको काम सम्पन्न गर्न शून्य सूचकसहित आउने वाक्यात्मक उद्देश्यलाई कर्ता कारक सूचक भनिन्छ। कर्ता कारक सूचकलाई शून्य कारक सूचक पनि भनिन्छ। पारम्परिक भाषाविज्ञानअनुसार कर्ता कारक सूचकले शून्य सूचकसँग आउने उद्देश्य मात्र बुझाउँथ्यो तर आधुनिक भाषाविज्ञानअनुसार यसले शून्य सूचकसहित आउने कर्मलाई पनि बुझाउँछ।^१ कर्ता कारक सूचकले नामपदको रूप परिवर्तन गर्दैन।

(३२) mʌ	k ^h ana	k ^h an-ts ^h u
I.NOM	food.NOM	eat-NPST.1SG
'म खाना खान्छु।'		

उपर्युक्त वाक्य (३२) -मा [mʌ] 'म' -सँग कुनै सूचक आएको छैन। यसरी शून्य सूचकसहित आउने उद्देश्य [mʌ] 'म' कर्ता कारक सूचक हो। यही उदाहरणमा शून्य सूचकसहित आएको प्रत्यक्ष कर्म [k^hana] 'खाना' पनि शून्य कारक सूचक हो। शून्य सूचकसहित आएको प्रत्यक्ष कर्म [k^hana] 'खाना' -लाई कर्म कारक सूचक भन्न सकिन्दैन। किनभने सकर्मक क्रिया भएको वाक्यमा कर्म कारक सूचक [lai] 'लाई' र द्विकर्मक क्रिया भएको वाक्यमा शून्य रूपमा आउँछ। उदाहरण (३२) -मा भएको क्रिया सकर्मक हो र यसमा यो शून्य रूपमा आएकोले

^१मुम्बई विश्वविद्यालयमा २१ दिसम्बर देखि ३० दिसम्बरसम्म आयोजित कार्यशाला *आधुनिक भारतीय आर्य भाषाहरूको वाक्यतात्विक अध्ययन* (Syntax of Modern Indo Aryan Languages) -मा राजेश भट्टसँगको भेटघाटमा उनले दिएको सुझाव।

गर्दा यो कर्म कारक सूचक नभएर शून्य कारक सूचक हो।

(२) ऊर्जावत् कारक सूचक (Ergative case marker)

क्रियाले व्यक्त गरेको कार्य सम्पन्न गर्न [-1e] 'ले' सूचकसँग आउने वाक्यात्मक उद्देश्यलाई ऊर्जावत् कारक सूचक भनिन्छ। ऊर्जावत् कारक सूचकसँग आएको उद्देश्य वाक्यमा उच्च क्रमको पदको रूपमा प्रयोग हुन्छ। ऊर्जावत् कारक सूचकले नामपदको रूप परिवर्तन गर्छ।

(३३) mʌi-1e   k^hana   k^ha-e
I-ERG   food.NOM   eat-PST.1SG

'मैले खाना खाए।'

माथिको उदाहरण (३३) -मा उद्देश्य [mʌ] 'म' -सँग आएको [-1e] 'ले' ऊर्जावत् कारक सूचक हो। ऊर्जावत् कारक सूचकले नामपदको रूप परिवर्तन गरिदिन्छ। यस उदाहरणमा उद्देश्य [mʌ] 'म' -सँग [-1e] 'ले' आएकोले गर्दा [mʌ] 'म' को रूप [mʌi] 'मै' -मा परिवर्तन भएको छ।

(३) करण कारक सूचक (Instrumental case marker)

नेपालीमा ऊर्जावत् कारक सूचक र करण कारक सूचकको रूप एउटै हुन्छ। नेपालीमा [-1e] 'ले' -ले ऊर्जावत् कारक सूचक मात्र नबुझाएर करण कारक सूचक पनि बुझाउँछ। ऊर्जावत् कारक सूचक उद्देश्यसँग प्रकट हुन्छ भने करण कारक सूचक साधन विशेषसँग प्रकट हुन्छ। यसरी साधन विशेषसँग आउने [-1e] 'ले' -लाई करण कारक सूचक भनिन्छ।

(३४) ts^huri-le fiat kaʈ-jo

knife-INS hand cut-PST.3SG

‘छुरीले हात काट्यो।’

उदाहरण (३४) -मा साधन विशेष [ts^huri] ‘छुरी’-सँग आउने [-le] ‘ले’ करण कारक सूचक हो। करण कारक सूचक सँधै क्रियायोगिकको रूपमा वाक्यमा प्रयुक्त हुन्छ।

(४) कर्म कारक सूचक (Accusative case marker)

सकर्मक क्रियामा प्रत्यक्ष कर्म [-lai] ‘लाई’ सूचकसहित र द्विकर्मक क्रियामा शून्य सूचकसहित आउँछ। प्रत्यक्ष कर्मसँग आउने यस्तो सूचकलाई कर्म कारक सूचक भनिन्छ।

(३५क) mʌi-le ram-lai bola-e (सकर्मक क्रिया)

I-ERG ram-ACC call-PST.1SG

‘मैले रामलाई बोलाए।’

(ख) mʌi-le ram-lai kitab di-e (द्विकर्मक क्रिया)

I-ERG ram-DAT book.ACC give-PST.1SG

‘मैले रामलाई किताब दिए।’

उपर्युक्त वाक्य (३५ क) -को सकर्मक क्रियामा प्रत्यक्ष कर्म [ram] ‘राम’ [-lai] ‘लाई’ सूचकसहित आएको र (३५ ख) -को द्विकर्मक क्रियामा प्रत्यक्ष कर्म [kitab] ‘किताब’ शून्य सूचकसहित आएको छ। यसरी सकर्मक क्रियामा प्रत्यक्ष कर्मसँग आउने [-lai] ‘लाई’ र द्विकर्मक क्रियामा प्रत्यक्ष कर्मसँग आउने शून्य सूचकलाई कर्म कारक सूचक भनिन्छ। कर्म कारक सूचक वाक्यमा क्रियाको आकांक्षाको रूपमा प्रयुक्त हुन्छन्।

(५) सम्प्रदान कारक सूचक (Dative case marker)

नेपालीमा कर्म कारक सूचक र सम्प्रदान कारक सूचकले एउटै रूप [-lai] 'लाई' व्यक्त गर्छ। क्रिया र कर्मको भिन्नताले गर्दा कर्म कारक सूचक र सम्प्रदान कारक सूचकको प्रयोगमा पनि भिन्नता आउँछ। कर्म कारक सूचक [-lai] 'लाई' सकर्मक क्रियामा प्रत्यक्ष कर्मसँग आउँछ भने सम्प्रदान कारक सूचक द्विकर्मक क्रियाको अप्रत्यक्ष कर्मसँग आउँछ। द्विकर्मक क्रियामा अप्रत्यक्ष कर्मसँग आउने [-lai] 'लाई' सम्प्रदान कारक सूचक हो।

(३६) mʌi-le   ram-lai   kitab   di-e   (द्विकर्मक क्रिया)
I-ERG   ram-DAT   book.ACC   give-PST.1SG
'मैले रामलाई किताब दिए।'

उपर्युक्त उदाहरण (३६) -मा अप्रत्यक्ष कर्म [ram] 'राम' -सँग आएको [-lai] 'लाई' सम्प्रदान कारक सूचक हो। सम्प्रदान कारक सूचक पनि वाक्यमा क्रियाको आकांक्षाको रूपमा प्रयुक्त हुन्छन्।

(६) मार्ग कारक सूचक (Perlative case marker)

कुनै नामपदसँग माध्यमको रूपमा आउने [fiūdʌi] 'हुँदै', [-marp^hʌt] 'मार्फत्' आदि सूचकलाई मार्ग कारक सूचक भनिन्छ।

(३७क)	m Δ	g ^h Δ r-ba Δ	bagpul-fi $\ddot{u}$ d Δ i	a-e
	I.NOM	home-ABL	bagpool-PER	come-PST.1SG

'म घरबाट बागपुलहुँदै आए।'

(ख)	m Δ i-le	tsi $\ddot{t}$ ^h i	fi $\ddot{u}$ lak-mar ^h Δ t	p Δ t ^h a-e
	I-ERG	letter	post-PER	send-PST.1SG

'मैले चिट्ठी हुलाकमार्फत पठाए।'

उदाहरण (३७क) -मा नामपद [bagpul] 'बागपुल' -सँग माध्यमको रूपमा आएको [-fi $\ddot{u}$ d Δ i] 'हुँदै' र (३७ ख) -मा नामपद [fi $\ddot{u}$ lak] 'हुलाक' -सँग आएको [-mar^h Δ t] 'मार्फत' मार्ग कारक सूचक हो।

(७) सम्बन्ध कारक सूचक (Genitive case marker)

नाम-नाम अथवा सर्वनाम-नामबीचको सम्बन्ध देखाउने सूचक [-ko] 'को' -लाई सम्बन्ध कारक सूचक भनिन्छ।

(३८क)	ram-ko	b ^h ai	ramro	ts ^h Δ
	Ram-GEN	brother	good	be-NPST.3MSG

'रामको भाइ राम्रो छ।'

(ख)	ram-ki	bʌfiɪni	ramri	ts ^h e
	Ram-GEN	sister	beautiful	be-NPST.3FSG
	'रामकी बहिनी राम्री छे।'			
(ग)	ram-ka	b ^h ai/bʌfiɪni-ɸʌru	ramra	ts ^h ʌn
	Ram-GEN	sister /brother-PL	good	be-NPST.3PL
	'रामका भाइ/बहिनीहरू राम्रा छन्।'			

माथिको उदाहरण (३८क, ख र ग) -मा आएको [-ko] 'को', [-ki] 'की' र [-ka] 'का' सम्बन्ध कारक सूचक हुन्। सम्बन्ध कारक सूचकको रूप पछिल्लो नामपदले गर्दा परिवर्तन हुन्छ। (३८क) -मा [-ko] 'को' [b^hai] 'भाई' पुलिङ्ग, एकवचनले गर्दा आएको हो। (३८ख) -मा [-ki] 'की' [bʌfiɪni] 'बहिनी' स्त्रीलिङ्ग, एकवचनले गर्दा आएको हो। (३८ग) -मा [-ka] 'का' बहुवचन [-ɸʌru] 'हरू' -ले गर्दा आएको हो। सम्बन्ध कारक सूचकको रूप पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र बहुवचनले गर्दा परिवर्तन हुन्छ।

(८) लाभार्थक कारक सूचक (Benefactive case marker)

वाक्यमा एउटा नामपदको लाभ बुझाउनको निम्ति अर्को नामपदसँग आउने सूचक [ko lagi] 'को लागि' अथवा [ko nimti] 'को निम्ति' -लाई लाभार्थक कारक सूचक भनिन्छ। लाभार्थक कारक सूचक एक रूपिमिक (Monomorphemic) हुन्छ।

(३९)	mʌi-le	ram-kolagi/nimti	kitab	kin-e
	I-ERG	ram-BENEF	book	buy-PST.1SG
	'मैले रामको लागि/निम्ति किताब किने।'			

उदाहरण (३९) -मा नामपद [ram] 'राम' -सँग [ko lagi] 'को लागि' अथवा [ko nimti] 'को निम्ति' आएर रामको लाभ गराएकोले यसलाई लाभार्थक कारक सूचक भनिन्छ।

(९) सहार्थक कारक सूचक (Sociative case marker)

दुई नामबीचको सहसम्बन्ध बुझाउने [sʌŋgʌ] 'सँग', [sitʌ] 'सित' आदि सूचकलाई सहार्थक कारक सूचक भनिन्छ।

(४०) mʌ	ram-sʌŋgʌ/sitʌ	bʌdzar	dzan-ts ^h u
I.NOM	ram-SOC	market	go-NPST.1SG
'म रामसँग/सित बजार जान्छु।'			

माथिको उदाहरण (४०) -मा दुईवटा नाम [mʌ] 'म' र [ram] 'राम' -बीचको सहसम्बन्ध देखाउने [sʌŋgʌ] 'सँग', [sitʌ] 'सित' सहार्थक कारक सूचक हो।

(१०) सम्बोधन कारक सूचक (Vocative case marker)

सम्बोधन गरिने नामपदसँग आउने शून्य सूचकलाई सम्बोधन कारक सूचक भनिन्छ। सम्बोधन कारक सूचक वाक्यको शुरूमा आउने तर उद्देश्य नबन्ने नामपदसँग आउँछ। कसैलाई सम्बोधन गर्दा केही निपात [ʌu] 'औ', [o] 'ओ' -को पनि प्रयोग गरिन्छ।² यस्ता निपातसँग आउने शून्य सूचकलाई पनि

² माधव पोखरेल (वि. स. २०५४) -ले नेपाली वाक्य व्याकरण -मा पृ. सं. १४२ -मा [ʌu] -लाई सम्बोधनार्थक निपात भनेका छन्।

दार्जिलिङ-सिक्किमका नेपालीमा कसैलाई सम्बोधन गर्दा यस्ता निपातहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ।

सम्बोधन कारक सूचक भनिन्छ । यस्ता निपातहरू उद्देश्यको रूपमा वाक्यमा प्रयुक्त भए पनि यिनीहरू उद्देश्य होइनन् ।

(४१क) ram ! mʌ timi-lai mʌnpʌraũ-ts^hu
Ram I-NOM you-ACC like-NPST.1SG
'राम ! म तिमीलाई मनपराउँछु । '

(ख) ʌu ! k^hana k^hanu au
PART food eat-INF come-NPST.3SG
'औ ! खाना खानु आउ । '

उदाहरण (४१क) -मा कसैलाई सम्बोधन गर्दा वाक्यको शुरूमा आएर पनि उद्देश्यको रूपमा व्यक्त नभएको नामपद [ram] 'राम' र (४१ख) -मा [ʌu] -सँग आएको शून्य सूचकलाई सम्बोधन कारक सूचक भनिन्छ ।

५.४.२ कार्यको आधारमा कारक सूचकको प्रकार

कारक सूचकलाई वाक्यात्मक कार्यसँग जोडेर पनि हेर्नसकिन्छ । कार्यको आधारमा कारक सूचकलाई दुई भागमा विभाजन गर्नसकिन्छ,

(१) केन्द्रीय कारक सूचक

(२) परिधीय कारक सूचक

(१) केन्द्रीय कारक सूचक

क्रियाको आकांक्षाको रूपमा आउने कारक सूचकलाई केन्द्रीय कारक सूचक भनिन्छ। कर्ता कारक सूचक, ऊर्जावत् कारक सूचक, कर्म कारक सूचक, सम्प्रदान कारक सूचक र सम्बन्ध कारक सूचक केन्द्रीय कारक सूचक हुन्। वाक्यमा यिनीहरूले क्रियाको आकांक्षाको रूपमा कार्य सम्पन्न गर्ने भएकोले यिनीहरूलाई केन्द्रीय कारक सूचक भनिन्छ।

(२) परिधीय कारक सूचक

क्रियायोगिकको रूपमा आउने कारक सूचकलाई परिधीय कारक सूचक भनिन्छ। करण कारक सूचक, मार्ग कारक सूचक, सहार्थक कारक सूचक, लाभार्थक कारक सूचक र सम्बोधन कारक सूचक परिधीय कारक सूचक हुन्। यिनीहरूले क्रियायोगिकको कार्य सम्पन्न गर्ने भएकोले यिनीहरूलाई परिधीय कारक सूचक भनिन्छ।

५.५ कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक आउने परिवेश (Condition on Nominative and Ergative case marker)

क्रियाले व्यक्त गरेको कार्य सम्पन्न गर्ने व्याकरणिक कार्यलाई उद्देश्य भनिन्छ। नेपालीमा आधारभूत वाक्यात्मक पदक्रमअनुसार यो वाक्यको शुरूमा आउँछ र मुख्यतः यो वाक्यको विषय हुन्छ। नेपालीमा उद्देश्य दुईप्रकारले प्रकट हुँदछ। उद्देश्य शून्य सूचकसँग प्रकट भयो भने त्यसलाई कर्ता कारक सूचक भनिन्छ र व्यक्त रूपमा अथवा [-1e] 'ले' सूचकसँग प्रकट भयो भने त्यसलाई ऊर्जावत् कारक सूचक भनिन्छ। नेपालीमा उद्देश्यले कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक धारण गर्नुमा धेरै कारणहरू छन्। नेपालीमा कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक विभिन्न परिवेशमा आउनसक्दछ जो निम्नलिखित यसप्रकार छन्,

५.५.१ स्प्लिट अकर्मकत्व (Split Intransitivity)

कर्म नलिने केवल उद्देश्य लिने क्रियालाई अकर्मक क्रिया भनिन्छ। नेपालीमा अकर्मक क्रिया भिन्नभिन्नै रूपले वाक्यमा व्यक्त हुन्छ। पर्लमुटर (१९७८) -ले अकर्मक क्रियालाई दुई वर्गमा बाँडेका छन्। (१) अनएक्युजेटिव (Unaccusative) र (२) अनअर्गेटिव (Unergative)।

जुन अकर्मक क्रियाले ऐच्छिक (Willed) र संकल्पना (Volitional) -को विरुद्ध घटनालाई व्यक्त गर्छ, त्यसलाई अनएक्युजेटिव क्रिया भनिन्छ। जुन अकर्मक क्रियाले ऐच्छिक (Willed) र संकल्पना (Volitional) -को साथ घटनालाई व्यक्त गर्छ, त्यसलाई अनअर्गेटिव क्रिया भनिन्छ। यी दुवै क्रियाले एउटा मात्र तर्क लिन्छ, उद्देश्य। यी दुवै क्रियाको तर्कको व्याकरणिक कार्य (Grammatical function) एउटै भए पनि प्रतिपादिक भूमिका (Thematic role) भिन्नभिन्नै हुन्छ।

अकर्मक क्रिया	व्याकरणिक कार्य	प्रतिपादिक भूमिका
अनएक्युजेटिव	उद्देश्य	अभिकर्ता
अनअर्गेटिव	उद्देश्य	निरपेक्ष

तालिका ५.३ अकर्मक क्रियाको तर्कको व्याकरणिक कार्य र प्रतिपादिक भूमिका

(४२) ram a/gΛ/pug-jo

Ram.NOM come/go/arrive-PST.3SG

‘राम आयो/ गयो/ पुग्यो।’

(४३) ram-le t^huk/ga/nāts-jo

Ram-ERG spit/sing/dance-PST.3SG

‘रामले थुक्थो/ गायो/ नाँच्यो।’

माथिको उदाहरण (४२) -मा भएको [aunu/dzanu/pugnu] ‘आउनु/ जानु/ पुग्नु’ अनएक्युजेटिव क्रिया हो। यसको उद्देश्य विषयको रूपमा वाक्यमा प्रयुक्त भएको छ। (४३) -मा भएको [t^huknu/gaunu/nātsnu] ‘थुक्नु/ गाउनु/ नाँच्नु’ अनअर्गेटिव क्रिया हो। अनएक्युजेटिव क्रियामा आधारभूत आन्तरिक तर्क नियुक्त गर्ने सामर्थ्य नभएकोले यसको एउटा तर्क उद्देश्य बाह्य तर्कको रूपमा नभएर आन्तरिक तर्कको रूपमा वाक्यमा प्रयुक्त हुन्छ। यसको उद्देश्यले आफ्नो भूमिका परिवर्तन गरेर निरपेक्षको रूपमा वाक्यमा आउँछ। यसले वाक्यमा कर्मवाच्य जस्तै व्यवहार गर्छ। तर अनअर्गेटिव क्रियामा आधारभूत आन्तरिक तर्क नियुक्त गर्ने सामर्थ्य भएकोले यसको उद्देश्य बाह्य तर्कको रूपमै वाक्यमा नियुक्त हुन्छ।

(४४) *ram [ ] a/gΛ-jo

Ram.NOM come-PST.3SG/go-PST.3SG

‘राम [ ] आयो/ गयो।’

(४५) ram-le/*ram k^hun-sΛri-ko t^huk t^huk-jo

Ram-ERG/ Ram.NOM blood like-GEN spit spit-PST.3SG

‘रामले/ राम खुनसरिको थुक थुक्थो।’

(४६)	ram-le/ram	mudzur-ko	nāts	nāts-jo
	Ram-ERG/ Ram.NOM	peacock-GEN	dance	dance-PST.3SG

‘रामले/ राम मुजुरको नाँच नाँच्यो।’

उपर्युक्त उदाहरण (४४) -मा अनएक्युजेटिव क्रियाले आधारभूत आन्तरिक तर्क नलिएकोले यसलाई खालि कोष्ठकद्वारा देखाइएको छ। यसैले यस उदाहरणमा उद्देश्य [ram] ‘राम’ निरपेक्षको रूपमा प्रयुक्त भएको छ। तर (४५ र ४६) -मा अनअर्गेटिव क्रियाले आधारभूत आन्तरिक तर्क लिएको छ। (४५) -मा आधारभूत आन्तरिक तर्कको रूपमा [t^huknu] ‘थुकनु’ -ले [k^hun s^ariko t^huk] ‘खुनसरिको थुक’ र (४६) -मा [nātsnu] ‘नाँचनु’ -ले [mudzurko nāts] ‘मुजुरको नाँच’ लिएको छ। यसैले यहाँ उद्देश्य [ram] ‘राम’ अभिकर्ता (Agent) -को रूपमा प्रयुक्त भएको छ।

नेपालीमा अकर्मक क्रियाको उद्देश्य विविध रूपमा वाक्यमा प्रयुक्त हुँदछ। अकर्मक क्रियाको उद्देश्यले कर्ता र ऊर्जावत् दुवै कारक सूचक लिनसक्छ। अनएक्युजेटिव क्रियाको उद्देश्यले सम्पन्न र असम्पन्न दुवै पक्षमा अनिवार्य रूपमा कर्ता कारक सूचक लिन्छ। यसले कहिल्यै पनि ऊर्जावत् कारक सूचक लिँदैन।

(४७)	ram	a-jo
	Ram.NOM	come-PST.3SG

‘राम आयो।’

(४८)	ram	aũ-t ^s ^h Δ
	Ram.NOM	come-NPST.3SG

‘राम आउँछ।’

(४९) *ram-le a-jo/aũ-tsh^hΛ

Ram-ERG come-PST.3SG/come-NPST.3SG

‘रामले आयो/ आउँछ।’

अनअर्गेटिव क्रियाको उद्देश्यले कारक परिवर्तनको अनुमति दिन्छ। अनअर्गेटिव क्रियाको उद्देश्यले कर्ता र ऊर्जावत् दुवै कारक सूचक लिन्छ। अनअर्गेटिव क्रिया जस्तै ‘थुक्नु’ (५०), ‘गाउनु’ (५१) -ले सम्पन्न पक्षमा अनिवार्य रूपले ऊर्जावत् कारक सूचक लिन्छ भने ‘नाँच्नु’ (५२), ‘खोक्नु’ (५३), ‘हाँस्नु’ (५४) जस्ता अनअर्गेटिव क्रियाको उद्देश्यले वैकल्पिक रूपमा ऊर्जावत् कारक र कर्ता कारक सूचक लिन्छ।

(५०) ram-le/ *ram t^huk-jo

Ram-ERG/ Ram.NOM spit-PST.3SG

‘रामले/ राम थुक्यो।’

(५१) ram-le/ *ram ga-jo

Ram-ERG/ Ram.NOM sing-PST.3SG

‘रामले/ राम गायो।’

(५२) ram-le/ ram nãts-jo

Ram-ERG/ Ram.NOM dance-PST.3SG

‘रामले/ राम नाँच्यो।’

(५३) ram-le/ ram k^hok-jo
 Ram-ERG/ Ram.NOM cough-PST.3SG
 'रामले/ राम खोक्यो ।'

(५४) ram-le/ ram fiās-jo
 Ram-ERG/ Ram.NOM laugh-PST.3SG
 'रामले/ राम हाँस्यो ।'

अनअर्गेटिव क्रियाको उद्देश्यले असम्पन्न पक्षमा वैकल्पिक रूपमा ऊर्जावत् कारक र कर्ता कारक सूचक लिन्छ ।

(५५) ram/ ram-le nāts/gaū/k^hok/fiās -ts^hΛ
 Ram.NOM/ Ram-ERG dance/sing/cough/laugh-NPST.3SG
 'रामले/ राम नाँच्छ/ गाउँछ/ खोकछ/ हाँस्छ ।'

अनअर्गेटिव क्रियाको उद्देश्यले कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक लिनुको कारणमध्ये मानव र अमानव (Human and non-human) उद्देश्यको भिन्नता पनि एक हो । अनअर्गेटिव क्रियाको मानव उद्देश्यले कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक वैकल्पिक रूपमा लिन्छ तर अमानव उद्देश्यले केवल कर्ता कारक सूचक मात्र लिन्छ ।

(५६) ram-le/ ram nāts-jo
 Ram-ERG/ Ram.NOM dance-PST.3SG
 'रामले/ राम नाँच्यो ।'

(५७) tsʌra/ *tsʌra-le   uɾjɔ
 Bird.NOM/ Bird-ERG   fly.PST.3SG
 ‘चरा / चराले उडयो।’

नेपाली लगायत विभिन्न आधुनिक आर्य भाषाहरू जस्तै पंजाबी, हिन्दी-उर्दु आदि भाषाका अनअर्गेटिवले पनि ऊर्जावत् कारक सूचक लिन्छ। चन्द्र अनि अन्य (२०१४) -ले “अनअर्गेटिव क्रियाको उद्देश्यमा सहजात कर्म (Cognate object) अथवा अव्यक्त कर्म (Implicit object) लिने क्षमता भएको कारणले यसले ऊर्जावत् कारक सूचक लिन्छ। यसैले अनअर्गेटिव क्रिया आधारभूत सकर्मक हुन्।” (अनुवाद, मद्दारा) पंजाबी भाषाको अनअर्गेटिव क्रियाको उदाहरण यसप्रकार छन्,

(५८) jon-ne/ jon   raavan-dii   hassi   hāssi/hāseyaa
 John-erg/John.nom ravan-gen.f.sg   laugh.f.sg   laugh.perf.f.sg/laugh.perf.m.sg
 ‘John laughed a Ravan’s laughter.’   (चन्द्र अनि अन्य, २०१४, उदा. २३)
 ‘जोनले/ जोन रावणको हाँसाइ हाँस्यो।’

हिन्दीको उदाहरण यसप्रकार छन्,

(५९) anup-ne   [kaafii-zorkii   chiiNk]   chiiNkii
 Anoop-ERG   very-loud   sneeze.ABS   sneezed
 ‘Anoop sneezed a very loud sneeze.’   (चन्द्र अनि अन्य, २०१४, उदा. १९)
 ‘अनुपले धेरै ठूलो हाँछ हाँच्छिउँ गर्यो।’

नेपालीका अनअर्गेटिवमा पनि सहजात कर्म (Cognate object) अथवा अव्यक्त कर्म (Implicit object) लिने क्षमता हुन्छ र यसले ऊर्जावत् कारक सूचक लिन्छ।

(६०)	ram-le/ *ram	k ^h un sari-ko	t ^h uk	t ^h uk-jo
	Ram-ERG/ Ram.NOM	blood like-GEN	spit	spit-PST.3SG
	‘रामले/ राम खुनसरिको थुक थुक्यो।’			

(६१)	ram-le/ ram	mudzur-ko	nāts	nāts-jo
	Ram-ERG/ Ram.NOM	peacock-GEN	dance	dance-PST.3SG
	‘रामले/ राम मुजुरको नाँच नाँच्यो।’			

उपर्युक्त उदाहरणमा सम्पन्न पक्षमा ‘थुकनु’ जस्ता अनअर्गेटिव उद्देश्यले अनिवार्य रूपमा ऊर्जावत् कारक सूचक लिने भएकोले सहजात कर्म प्रयोग हुँदा पनि यसले अनिवार्य रूपमै ऊर्जावत् कारक सूचक लिएको छ अनि ‘नाँचनु’ जस्ता क्रियाले सहजात कर्मसँग र सहजात कर्मबीना पनि वैकल्पिक रूपले नै कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक लिएको छ। तर अनएक्युजेटिव क्रियाको सहजात कर्म लिने क्षमता हुँदैन। अनएक्युजेटिवको यी उदाहरण हेरौं,

(६२)	*ram-le/ ram	[ ]	a/gΛ-jo
	Ram-ERG/ Ram.NOM		come-PST.3SG/go-PST.3SG
	‘रामले/ राम [ ] आयो/ गयो।’		

उपर्युक्त तथ्याङ्कहरूको आधारमा निष्कर्षमा यो भन्न सकिन्छ, नेपालीका अनएक्युजेटिव अकर्मक क्रियाको उद्देश्यमा सहजात अथवा अव्यक्त कर्म लिने क्षमता नभएको कारणले यसले सँधै कर्ता

कारक सूचक मात्र लिन्छ र अनअर्गेटिव अकर्मक क्रियाको उद्देश्यमा सो क्षमता भएको कारण यसले कर्ता र ऊर्जावत् दुवै कारक सूचक लिन्छ।

५.५.२ पक्षमा आधारित (Aspect based)

क्रियाले व्यक्त गरेको समयलाई काल भनिन्छ भने त्यस कालभित्रको आन्तरिक समयलाई पक्ष भनिन्छ। कुनै विशेष कालभित्र कुनै काम पूरा भइसकेको छ कि छैन अथवा पहिले नै पूरा भइसक्यो कि भर्खर पूरा भयो भन्ने कुरा पक्षले बताउँछ। कुनै पनि घटनाको आन्तरिक समयसँग सम्बन्धित व्याकरणिक अभिलक्षणलाई पक्ष भनिन्छ। पक्ष असम्पन्न र सम्पन्न गरि दुई प्रकारको हुन्छ।

५.५.२.१ सम्पन्न पक्ष

कुनै पनि घटना पूर्ण रूपले भइसकेको बुझाउने पक्षलाई सम्पन्न पक्ष भनिन्छ। यसमा कुनै प्रकारको पक्ष बुझाउने प्रत्यय (दै, एको आदि) र कालबोधक सहायक क्रिया लाग्दैन। यो केवल भूतकालमा मात्र हुन्छ। यस्तो पक्षलाई लुङ (Aorist) पनि भनिन्छ।

(६३) ram-le   k^hana   k^ha-jo

Ram-ERG   food   eat-PST.3SG

'रामले राम खाना खायो।'

उदाहरण (६३) सम्पन्न पक्षको उदाहरण हो। यहाँ [k^ha-jo] 'खायो' -ले खाने कार्य पूरा भइसकेको बुझाएको छ। यसमा कुनै काल बुझाउने प्रत्यय अथवा कालबोधक सहायक क्रिया लागेको छैन। यसैले यो सम्पन्न पक्ष हो।

५.५.२.२ असम्पन्न पक्ष

कुनै पनि घटनाको आन्तरिक जानकारी दिने पक्षलाई असम्पन्न पक्ष भनिन्छ। यसले कुनै घटना भर्खर घट्यो कि घट्दैछ अथवा घट्नेछ भन्ने कुराको जानकारी दिन्छ। यो भूत र अभूत दुवै कालमा हुन्छ। यसले घटनाको निरन्तरता बुझाउने भएकोले यसलाई सातत्य पक्ष पनि भनिन्छ। यसमा विभिन्न प्रकारको पक्ष बुझाउने प्रत्यय र कालबोधक सहायक क्रिया पनि जोडिएको हुन्छ।

(६४) ram   k^hana   k^han-ts^hΛ
Ram.NOM   food.NOM   eat-NPST.3SG
'राम खाना खान्छ।'

(६५) ram   k^hana   k^hã-dΛi-ts^hΛ
Ram.NOM   food.NOM   eat-PROG-NPST.3SG
'राम खाना खाँदैछ।'

(६६) ram   k^hana   k^hã-dΛi-t^hjɔ
Ram.NOM   food.NOM   eat-PROG-PST.3SG
'राम खाना खाँदैथ्यो।'

माथिको (६४, ६५ र ६६) असम्पन्न पक्षको उदाहरण हो। यो भूत (६६) र अभूत (६४ र ६५) दुवै कालमा आएको छ। यसले घटनाको निरन्तरता बुझाउनको निम्ति [-dΛi] 'दै' प्रत्यय लिएको छ।

सम्पन्न पक्षमा अनअर्गेटिव क्रियाको उद्देश्यले वैकल्पिक रूपमा कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक लिन्छ भने सकर्मक क्रियाको उद्देश्यले अनिवार्य रूपमा ऊर्जावत् कारक सूचक लिन्छ।

(६७) ram/ ram-le   nāts/ga/k^hok/fās -jo
 Ram.NOM/ Ram-ERG   dance/sing/cough/laugh-PST.3SG
 'रामले/ राम नाँच्यो/ गायो/ खोक्यो/ हाँस्यो।'

(६८) ram-le/* ram   k^hana   k^ha-jo
 Ram-ERG/ Ram.NOM   food.NOM   eat-PST.3SG
 'रामले / राम खाना खायो।'

उदाहरण (६७) -मा सम्पन्न पक्षमा अनअर्गेटिव क्रियाको उद्देश्य [ram] 'राम' -ले वैकल्पिक रूपमा कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक लिएको छ र उदाहरण (६८) -मा सकर्मक क्रियाको उद्देश्य [ram] 'राम' -ले अनिवार्य रूपमा ऊर्जावत् कारक सूचक लिएको छ।

असम्पन्न पक्षमा अनअर्गेटिव र सकर्मक दुवै क्रियाको उद्देश्यले वैकल्पिक रूपमा कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक लिन्छ। यसरी उद्देश्यले एउटै परिवेश (असम्पन्न पक्ष) -मा दुईवटा उद्देश्य सूचक (कर्ता र ऊर्जावत्) लिने व्यवस्थालाई विभेदात्मक उद्देश्य सूचक व्यवस्था (Differential subject marking system) भनिन्छ।

(६९) ram/ ram-le   nāts/gaũ/k^hok/ġās -ts^hΔ
 Ram.NOM / Ram-ERG   dance/sing/cough/laugh-NPST.3SG
 'रामले/ राम नाँच्छ/ गाउँछ/ खोक्छ/ हाँस्छ ।'

(७०) ram-le/ ram   k^hana   k^han-ts^hΔ
 Ram-ERG/ Ram.NOM   food   eat-NPST.3SG
 'रामले / राम खाना खान्छ ।'

उदाहरण (६९) -मा असम्पन्न पक्षमा अनअर्गेटिव क्रिया र (७०) -मा सकर्मक क्रियाको उद्देश्य [ram] 'राम' -ले वैकल्पिक रूपमा कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक लिएको छ। असम्पन्न पक्षमा अनअर्गेटिव र सकर्मक दुवै क्रियाको उद्देश्य एउटै प्रकारले वाक्यमा प्रकट हुन्छ भने सम्पन्न पक्षमा भिन्न- भिन्नै प्रकारले प्रकट हुँदछ।

५.५.३ पुरुष (Person)

कुनै पनि स्थितिमा अथवा बोलचालको क्रममा सहभागिहरूको परिस्थितिलाई व्यक्त गर्ने व्याकरणिक अभिलक्षणलाई पुरुष भनिन्छ। सहभागिताको आधारमा पुरुष प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष गरि तीन प्रकारका हुन्छन्। प्रथम पुरुष भन्नाले वक्ता बुझिन्छ जसको बोलचालको क्रममा प्रत्यक्ष सहभागिता हुन्छ। द्वितीय पुरुष भन्नाले स्रोता बुझिन्छ जसको सहभागिता अप्रत्यक्ष रूपमा हुन्छ। तृतीय पुरुष भन्नाले जसको विषयमा कुरा गरिन्छ अथवा जसको बोलचालको क्रममा कुनै सहभागिता हुँदैन। त्यस्तो पुरुषलाई तृतीय पुरुष भनिन्छ।

नेपालीका उद्देश्य तीनैवटा पुरुषमा वाक्यमा प्रयुक्त हुँदछ र तीनैवटा पुरुषसँग आउँदा उद्देश्यले कर्ता र ऊर्जावत् दुवै कारक सूचक लिनसक्छ।

पुरुष			
कारक सूचक	1	2	3
कर्ता	mʌ	timi	u / ram
ऊर्जावत्	mʌi-le	timi-le	us-le / ram-le

तालिका ५.४ पुरुष र कारक सूचक

५.५.४ भाव (Mood)

वक्ताको आशय, मनोशाय वा मनोभावको भिन्नतालाई व्यक्त गर्ने व्याकरणिक अभिलक्षणलाई भाव भनिन्छ। नेपालीमा सामान्यार्थक, प्रश्नार्थक, आज्ञार्थक, इच्छार्थक, सम्भावनार्थक, अनुमेयार्थक, दायित्वार्थक र सङ्केतार्थक भाव पाइन्छन्।

नेपालीमा दायित्वार्थक भाव भएको वाक्यले अनिवार्य रूपमा ऊर्जावत् कारक सूचक लिन्छ भने इच्छार्थक र आज्ञार्थक भावले कर्ता कारक सूचक लिन्छ। यसअतिरिक्त अन्य भावले ऊर्जावत् र कर्ता कारक सूचक वैकल्पिक रूपमा लिन्छ।

(७१) mʌi-le   k^hana   k^ha-nu   pʌrts^hʌ
I-ERG   food   eat.INF   eat-OBL.NPST.1SG

'मैले खाना खानु पर्छ।'

(७२) mʌ   k^hana   k^haŋ-ts^hu
I.NOM   food.NOM   eat-OPT.NPST.1SG

'म खाना खान्छु।'

(७३) timi k^hana k^hau

You.NOM food.NOM eat-IMP.NPST.2SG

'तिमी खाना खाऊ ।'

उदाहरण (७१) दायित्वार्थक भाव, (७२) इच्छार्थक भाव र (७३) आज्ञार्थक भाव भएको वाक्य हो। (७१) -मा उद्देश्य [-1e] 'ले' ऊर्जावत् कारक सूचक लिएको छ अनि (७२ र ७३) -मा उद्देश्यले कर्ता कारक सूचक लिएको छ।

५.५.५ व्यक्तिगत र सार्वभौम स्तरको विधेय (Individual and Stage level predicates)

व्यक्तिगत स्तरको विधेय भन्नाले सन्दर्भको स्थायी अथवा अन्तर्निहित गुण बुझिन्छ भने सार्वभौम स्तरको विधेय भन्नाले सन्दर्भको अस्थायी अथवा क्षणिक गुण अनि स्थानिक-कालिक अस्तित्व बुझिन्छ। यी दुवै उद्देश्यमा हुने गुण हो।

(७४) ram keɽa fiə

Ram.NOM boy be.NPST.3SG

'राम केटा हो ।'

(७५) ram bʌdmas tʂ^hʌ

Ram.NOM naughty be.NPST.3SG

'राम बदमास छ ।'

उदाहरण (७४) -मा भएको विधेयले उद्देश्य [ram] 'राम' केटा हो भन्ने स्थायी गुण बुझाएको छ र (७५) -मा भएको विधेयले उद्देश्य [ram] 'राम' बदमास छ भन्ने अस्थायी गुण बुझाउँछ। नेपालीमा योजिका [ho] 'हो' व्यक्तिगत स्तरको विधेयसँग सम्बन्धित हुन्छ भने छ [ts^hʌ] 'छ' सार्वभौम स्तरको विधेयसँग सम्बन्धित हुन्छ।

व्यक्तिगत स्तरको विधेय क्रियाविशेषण, स्थानबोधक र 'जब-उपवाक्य' (when-clause) सँग आउँदैन। यो सातत्य पक्षमा पनि आउँदैन। सार्वभौम स्तरको विधेय यी सबैसँग वाक्यमा प्रयुक्त पनि वाक्य उपयुक्त देखिन्छ। यो सातत्य पक्षमा पनि आउँछ।

(७६)	ram-le	*(adzʌ / d ^h erʌpʌltʌ)	ʌŋɡredzi	dzan-dʌ-tʌs ^h ʌ
	Ram-ERG	today/many times	english	know-HAB.NPST.3SG

'रामले आज / धेरैपल्ट अङ्ग्रेजी जान्दछ।'

(७७)	ram	(adzʌ / d ^h erʌpʌltʌ)	ʌŋɡredzi	bol-tʌs ^h ʌ
	Ram.NOM	today/many times	english	speak-NPST.3SG

'राम आज / धेरैपल्ट अङ्ग्रेजी बोल्छ।'

(७८)	ram-le	*(g ^h ʌr-ma)	ʌŋɡredzi	dzan-dʌ-tʌs ^h ʌ
	Ram-ERG	house-LOC	english	know-HAB.NPST.3SG

'रामले (*घरमा) अङ्ग्रेजी जान्दछ।'

(७९) ram (g^hAr-ma) ʌŋɡredzi bol-ts^hʌ
 Ram.NOM house-LOC english speak-NPST.3SG

'राम (घरमा) अङ्ग्रेजी बोल्छ।'

(८०) *dzʌbʌ ram-le ʌŋɡredzi dzan-dʌ-ts^hʌ u ramʌri dzan-dʌ-ts^hʌ
 When Ram-ERG english know-NPST.3SG he well know-Hab.NPST.3SG

'जब रामले अङ्ग्रेजी जान्दछ, उ राम्ररी जान्दछ।'

(८१) dzʌbʌ ram ʌŋɡredzi bol-ts^hʌ u ramʌri bol-ts^hʌ
 When Ram.NOM english speak-NPST.3SG he well speak-NPST.3SG

'जब राम अङ्ग्रेजी बोल्छ, उ राम्ररी बोल्छ।'

(८२) *ram-le ʌŋɡredzi dzan-dʌi-ts^hʌ
 Ram-ERG english know-PROG-NPST.3SG

'रामले अङ्ग्रेजी जान्दैछ।'

(८३) ram ʌŋɡredzi bol-dʌi-ts^hʌ
 Ram.NOM english speak-PROG-NPST.3SG

'राम अङ्ग्रेजी बोल्दैछ।'

व्यक्तिगत स्तरको विधेय क्रियाविशेषण (७६), स्थानबोधक (७८) र 'जब-उपवाक्य' (८०) -सँग आउँदा वाक्य उपयुक्त ठहरिन्दैन। यो सातत्य पक्षमा (८२) पनि आउँदैन। तर सार्वभौम

स्तरको विधेय यी सबै क्रियाविशेषण (७७), स्थानबोधक (७९), 'जब-उपवाक्य' (८१), सातत्य पक्षमा (८३) वाक्यमा आउँदा वाक्य उपयुक्त देखिन्छ।

व्यक्तिगत स्तरको विधेयमा भएको उद्देश्यले ऊर्जावत् कारक सूचक लिन्छ भने सार्वभौम स्तरको विधेयले कर्ता कारक सूचक लिन्छ। अभूत कालमा आएको ऊर्जावत् कारक सूचक मात्र व्यक्तिगत स्तरको विधेयसँग सम्बन्धित हुन्छ।

(८४)	ram-le	ʌŋɡredzi	dzan-dʌ-tʂ ^h ʌ
	Ram-ERG	english	know-HAB-NPST.3SG

'रामले अङ्ग्रेजी जान्दछ।'

(८५)	ram	ʌŋɡredzi	bol-tʂ ^h ʌ
	Ram.NOM	english	speak-NPST.3SG

'राम अङ्ग्रेजी बोल्छ।'

उपर्युक्त उदाहरणलाई हेरौं। उदाहरण (८४) -मा व्यक्तिगत स्तरको विधेयमा भएको उद्देश्यले ऊर्जावत् कारक सूचक लिएको छ र (८५) -मा सार्वभौम स्तरको विधेयमा भएको उद्देश्यले कर्ता कारक सूचक लिएको छ।

५.५.६ असमापिका उपवाक्य (Non-finite clause)

वाक्य पूरा नगर्ने उपवाक्यलाई असमापिका उपवाक्य भनिन्छ। यस्ता उपवाक्यका क्रियासँग काल र सङ्गति बुझाउने रूपहरू हुँदैन। अनएक्युजेटिव क्रियाले असमापिका वाक्यमा कारक परिवर्तन (Case alternation) -को अनुमति दिन्छ। अनएक्युजेटिव क्रियाले समापिका उपवाक्यमा जहिले पनि कर्ता कारक सूचक लिन्छ भने असमापिका उपवाक्यमा अनएक्युजेटिव क्रियाले कर्ता कारक सूचक र

सम्प्रदान कारक सूचक (८६) वैकल्पिक रूपमा लिन्छ। यसले असमापिका उपवाक्यमा ऊर्जावत् कारक सूचक (८७) कहिले लिँदैन।

(८६) ram-lai/ ram [jʌfiã au-nu] dzʌruri ts^hʌ
 Ram-DAT/ Ram.NOM here come-INF necessary NPST.3SG
 'रामलाई/राम यहाँ आउनु जरूरी छ।'

(८७) *ram-le [jʌfiã au-nu] dzʌruri ts^hʌ
 Ram -ERG here come-INF necessary NPST.3SG
 'रामले यहाँ आउनु जरूरी छ।'

अनअर्गेटिव क्रियाले असमापिका उपवाक्यमा कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक दुवै वैकल्पिक रूपमा लिन्छ।

(८८) ram/ ram-le [nufiã-eko] mʌ-lai mʌn-pʌrts^hʌ
 Ram.NOM/Ram-ERG bath-PART me like-NPST.3SG
 'राम/ रामले नुहाएको मलाई मनपर्छ।'

सकर्मक क्रियाले असमापिका उपवाक्यमा कर्ता कारक सूचक कहिले लिँदैन। यसले ऊर्जावत् कारक सूचक र सम्प्रदान कारक सूचक लिन्छ।

(८९) ram-le/ *ram [k^hana k^ha-eko] mʌ-lai mʌn-pʌrts^hʌ
 Ram-ERG/ Ram.NOM food eat-PART me like-NPST.3SG
 'रामले/ राम खाना खाएको मलाई मनपर्छ।'

(९०) ram-lai/ *ram   [k^hana   k^ha-nu]   dzʌruri   ts^hʌ
 Ram-DAT/ Ram.NOM   food   eat-INF   necessary   NPST.3SG

'रामलाई/राम खाना खानु जरूरी छ।'

५.५.७ पदसङ्गति (Agreement)

कुनै दुई पदको मेल अथवा सङ्गतिलाई पदसङ्गति भनिन्छ। वाक्यमा एउटा पदको रूप परिवर्तनले गर्दा अर्को पदको रूपमा परिवर्तन आयो भने त्यसलाई पदसङ्गति भनिन्छ।

(९१) ram   a:jo
 Ram.NOM   come-PST.3SG

'राम आयो।'

माथिको उदाहरण (९१) -मा [ram] 'राम' -ले तेस्रो पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग बुझाउँछ र क्रियापद [jo] 'यो' -ले पनि तेस्रो पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग बुझाउँछ। यसरी यी दुई पद [ram] 'राम' र [jo] 'यो' -बीच हुने सङ्गतिलाई पदसङ्गति भनिन्छ।

नेपालीमा उद्देश्य र क्रियाबीच पदसङ्गति हुन्छ। उद्देश्य कर्ता कारक सूचक अथवा ऊर्जावत् कारक सूचक जुनै रूपसँग वाक्यमा प्रयुक्त भए पनि यसले क्रियासँगै सङ्गति गर्छ। यी उदाहरण हेरौं,

(९२) ram/ram-le k^hana k^han-ts^hʌ

Ram.NOM/ Ram-ERG food eat-NPST.3SG

‘राम/रामले खाना खान्छ।’

यस उदाहरणमा तेस्रो पुरुष, एकवचन, पुलिङ्गको आधारमा उद्देश्य र क्रियामाझ सङ्गति भएको छ। तर हिन्दी भाषामा पदसङ्गति व्यवस्था नेपालीभन्दा फरक छ। जब उद्देश्य ऊर्जावत् कारक सूचकसँग वाक्यमा प्रयुक्त हुन्छ तब उद्देश्य र क्रियामाझ सङ्गति नभएर कर्म र क्रियामाझ सङ्गति हुन्छ। हिन्दीमा केवल कर्ता कारक सूचकले मात्र क्रियासँग सङ्गति गर्छ।

हिन्दीको उदाहरण यसप्रकार छ,

(९३) ram roti k^hata fie

Ram.NOM bread eat-3SG be-NPST

‘राम रोटी खाता है।’

‘राम रोटी खान्छ।’

(९४) ram-ne roti k^haji

Ram-ERG bread eat-PST.3SG

‘राम ने रोटी खाई।’

‘रामले रोटी खाई।’

माथिको उदाहरण (९३) -मा [ram] ‘राम’ (तेस्रो पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग) र [k^hata] ‘खाता’ (तेस्रो पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग) -माझ सङ्गति भएको छ। तर (९४) -मा ऊर्जावत् कारक सूचकको

उपस्थितिले गर्दा [ram] 'राम' र [k^haji] 'खाई' क्रियाको सङ्गति नभएर कर्म [roti] 'रोटि' (तेस्रो पुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्ग) र [k^haji] 'खाई' (तेस्रो पुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्ग) -माझ सङ्गति भएको पाइन्छ।

नेपालीमा उद्देश्य र क्रियाबीच सङ्गति हुँदा उद्देश्यले निम्नलिखित कारक सूचक लिँदछ, जो निम्न तालिकामा प्रस्तुत छ,

सम्पन्न	
उद्देश्य	क्रिया
कर्ता कारक सूचक	अनएक्युजेटिव
ऊर्जावत्/ कर्ता कारक सूचक	अनअर्गेटिव
ऊर्जावत् कारक सूचक	सकर्मक
ऊर्जावत् कारक सूचक	द्विकर्मक
असम्पन्न	
उद्देश्य	क्रिया
ऊर्जावत्/ कर्ता कारक सूचक	अनअर्गेटिव
ऊर्जावत्/ कर्ता कारक सूचक	सकर्मक
ऊर्जावत्/ कर्ता कारक सूचक	द्विकर्मक

तालिका ५.५ सम्पन्न र असम्पन्न पक्षमा उद्देश्यले लिने कारक सूचक

नेपाली वाक्यलाई वाच्यान्तरण (Passivization) गर्दा पदसङ्गतिमा भिन्नता आउँछ। वाच्यान्तरण गर्दा उद्देश्य र क्रियामाझ यसप्रकारको सङ्गति पाइन्छ,

वाच्यान्तरण	
उद्देश्य	क्रिया
सम्प्रदान	अनअर्गेटिव
सम्प्रदान / कर्ता	सकर्मक

तालिका ५.६ वाच्यान्तरणमा उद्देश्यले लिने कारक सूचक

वाच्यान्तरण गर्दा उद्देश्यले कहिल्यै पनि ऊर्जावत् कारक सूचक लिँदैन। यसले सम्प्रदान र कर्ता कारक सूचक लिन्छ। अनअर्गेटिव उद्देश्यले अनिवार्य रूपमा सम्प्रदान कारक सूचक लिन्छ र सकर्मक उद्देश्यले वैकल्पिक रूपमा सम्प्रदान र कर्ता कारक सूचक लिन्छ।

(९५) ram-lai/ *ram   nãts/ɦãs-a-i-jo
 Ram-DAT/ Ram.NOM   dance/laugh-CAU-PASS-PST.3SG

‘रामलाई/ राम नँच/ हँस -आइयो।’

(९६) ram-lai/ram   bãdzarma   dek^h-i-jo
 Ram-DAT/3MSG.NOM   market   see-PASS-3MSG

‘रामलाई/ राम बजारमा देखियो।’

(९७) sita	bʌdzarma	dek ^h -i-i
3FSG.NOM	market	see-PASS-3FSG

'सीता बजारमा देखिई ।'

(९८) sita-lai	bʌdzarma	dek ^h -i-jo
3FSG-DAT	market	see-PASS-3MSG

'सीतालाई बजारमा देखियो ।'

माथिको उदाहरण (९५) -मा अनअर्गेटिव क्रियाको उद्देश्यले अनिवार्य रूपमा सम्प्रदान कारक सूचक लिएको छ। (९६) -मा सकर्मक क्रियाको उद्देश्यले सम्प्रदान र कर्ता दुवै कारक सूचक लिएको छ। यसमा उद्देश्य [ram] 'राम' (तेस्रो पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग) र [-jo] 'यो' (तेस्रो पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग) -माझ सङ्गति भएको देखिन्छ। (९७) -मा उद्देश्य [sita] 'सीता' (तेस्रो पुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्ग) र [-i] 'ई' (तेस्रो पुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्ग) -माझ सङ्गति भएको छ। तर (९८) -मा उद्देश्य सम्प्रदान कारक सूचकसँग आउँदा [sita] 'सीता' (तेस्रो पुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्ग) र [-i] 'ई' (तेस्रो पुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्ग) -माझ सङ्गति नभएर [-jo] 'यो' (तेस्रो पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग) -माझ सङ्गति भएको छ। यसरी स्त्रीलिङ्ग उद्देश्य [sita] 'सीता' -ले [-i] 'ई' (तेस्रो पुरुष, एकवचन, स्त्रीलिङ्ग) र [-jo] 'यो' (तेस्रो पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग) दुवैसँग सङ्गति गर्ने भएकोले यसप्रकारको सङ्गतिलाई डिफल्ट पदसङ्गति (Default agreement) भनिन्छ।

५.५.८ जटिल विधेय अथवा संयुक्त क्रिया (Complex Predicate)

जटिल विधेय अथवा संयुक्त क्रिया भन्नाले एउटै अर्थ दिने दुई वा दुईभन्दा धेरै क्रियाहरूको शृङ्खला बुझिन्छ। ती दुई क्रियामध्ये पहिलो क्रिया मूल हुन्छ। यसलाई मूल क्रिया, मेरू क्रिया, मुख्य क्रिया पनि भनिन्छ। दोस्रो क्रिया मूल क्रियासँग संयुक्त भई मूल क्रिया कै अर्थमा प्रकट हुन्छ। यसलाई प्रचालक, रञ्जक, सहायक क्रिया पनि भनिन्छ। मूल क्रिया प्रकृति अथवा असमापक रूपमा हुन्छ भने सहायक क्रिया समापक रूपमा हुन्छ।

(९९) ram-le   k^hana   k^hai-sʌk-jo
Ram-ERG   food   eat-finish-PST.3SG

'रामले खाना खाइसक्यो।'

(९९) -मा आएको मूल क्रिया [k^hai] 'खाइ' प्रकृति अथवा असमापक रूपमा आएको छ भने सहायक क्रिया [sʌkjo] 'सक्यो' समापक रूपमा आएको छ। यहाँ [k^haisʌk-jo] 'खाइसक्यो' -ले खानु र सक्नु भन्ने भिन्नभिन्नै अर्थ दिएको छैन। यहाँ भएको सहायक क्रिया [sʌkjo] 'सक्यो' मूल क्रिया [k^hai] 'खाइ' -सँग आउँदा यसको अर्थ विलुप्त भई यो मूल क्रिया [k^hai] 'खाइ' -कै अर्थमा प्रयुक्त हुन्छ र यसले एउटै खायो भन्ने अर्थ दिन्छ।

जटिल विधेय भएको वाक्यात्मक संरचनामा उद्देश्यले अनिवार्य रूपमा ऊर्जावत् कारक लिन्छ। यस्तो वाक्यात्मक संरचनामा कर्ता कारक सूचक कहिले आउँदैन। यदि कर्ता कारक सूचक आएमा वाक्य अव्याकरणिक हुनेछ।

(१००) ram-le/ *ram   nātsi/gai/ŋāsi-di-jo
Ram-ERG / Ram.NOM   dance/sing/cough/laugh-give-PST.3SG

'रामले/ राम नाँचि/ गाई/ हाँसिदियो।'

(१०१) ram-le/*ram	kam	gʌri-sʌk-jo
Ram-ERG / Ram.NOM	work	do-finish-PST.3SG

'रामले/ राम काम गरिसक्यो ।'

(१०२) ram-le/ *ram	g ^h ʌr	bʌnai-di-jo
Ram-ERG / Ram.NOM	house	build-give-PST.3SG

'रामले/ राम घर बनाइदियो ।'

जटिल विधेयमा अनअर्गेटिव र सकर्मक दुवै क्रियाका उद्देश्यले अनिवार्य रूपमा ऊर्जावत् कारक सूचक लिन्छ ।

उपर्युक्त विभिन्न परिवेशमा कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक आउँछन् । नेपालीमा उद्देश्यले कर्ता र ऊर्जावत् कारक सूचक मात्र नलिएर सम्प्रदान कारक सूचक पनि अनिवार्य रूपमा लिन्छ । स्प्लिट अकर्मकत्व, पक्षमा आधारित, पुरुष, भावात्मकता, व्यक्तिगत र सार्वभौम स्तरको विधेयमा कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचक वैकल्पिक रूपमा प्रयोग हुन्छ भने जटिल विधेयमा ऊर्जावत् कारक सूचक अनिवार्य रूपमा प्रयोग हुन्छन् । असमापिका उपवाक्यमा यी तीनै वैकल्पिक रूपमा प्रयोग हुन्छ अनि वाच्यान्तरण गर्दा सम्प्रदान कारक सूचक र कर्ता कारक सूचक प्रयोग हुन्छ ।

५.६ विभेदात्मक कर्म चिह्नन (Differential object marking)

नेपालीमा प्रत्यक्ष कर्म सकर्मक क्रियामा व्यक्त र शून्य दुवै रूपमा अनि द्विकर्मक क्रियामा केवल शून्य रूपमा आउँछ । एस्सेन (२००२) -ले कुनै प्रत्यक्ष कर्म चिह्नित हुनु र नहुनु त्यसको अर्थतात्विक र प्रयोगात्मक अभिलक्षणमा निर्भर हुन्छ भनेका छन् । उनले यस्तो संघटनालाई विभेदात्मक कर्म चिह्नन भनेका छन् । नेपालीका कुनै प्रत्यक्ष कर्म चिह्नित हुने र

कुनै नहुने भएकोले यस्तो प्रत्यक्ष कर्मलाई विभेदात्मक कर्म चिह्नन भनिन्छ। नेपालीका विभेदात्मक कर्म चिह्नन विभिन्न प्रकारले वाक्यमा अभिव्यक्त हुँदछ। जो निम्नलिखित छन्,

(१०३) ram-le rawan mar-jo
 Ram-ERG rawan.NOM kill-PST.3SG
 ‘रामले रावण मार्यो।’

(१०४) ram-le rawan-lai mar-jo
 Ram-ERG rawan-ACC kill-PST.3SG
 ‘रामले रावणलाई मार्यो।’

(१०५) ram-le kukur mar-jo
 Ram-ERG dog.NOM kill-PST.3SG
 ‘रामले कुकुर मार्यो।’

(१०६) ram-le kukur-lai mar-jo
 Ram-ERG dog-ACC kill-PST.3SG
 ‘रामले कुकुरलाई मार्यो।’

(१०७) ram-le ma/ timi/ us-lai kut-jo
 Ram-ERG me/you/him/her-ACC beat-PST.3SG
 ‘रामले मलाई/ तिमीलाई/ उसलाई कुट्यो।’

(१०८)	ram-le	tsitt ^{hi} /*tsitt ^{hi} -lai	lek ^h -jo
	Ram-ERG	letter.NOM/letter-ACC	write-PST.3SG
	‘रामले चिठी/ *चिठीलाई लेख्यो।’		

माथिको उदाहरण हेरौं। नेपालीका भिन्नभिन्नै प्रत्यक्ष कर्म भिन्नभिन्नै प्रकारले चिन्हित भएको छ। कुनै प्रत्यक्ष कर्म शून्य कारक सूचकसँग आएको छ भने कुनै प्रत्यक्ष कर्म कर्म कारक सूचकसँग आएको छ। मानव (Human) र सचेत प्रत्यक्ष कर्म (Animate Direct object) -ले वैकल्पिक रूपमा शून्य कारक सूचक र कर्म कारक सूचक [-lai] ‘लाई’ लिएको छ भने सर्वनामले अनिवार्य रूपमा कर्म कारक सूचक [-lai] ‘लाई’ लिएको छ अनि असचेत प्रत्यक्ष कर्म (Inanimate Direct object) -ले शून्य कारक लिएको छ। उदाहरण (१०३) -मा मानव प्रत्यक्ष कर्मले र (१०५) -मा सचेत प्रत्यक्ष कर्मले शून्य कारक सूचक लिएको छ भने (१०४) -मा मानव प्रत्यक्ष कर्मले र (१०६) -मा सचेत प्रत्यक्ष कर्मले कर्म कारक सूचक [-lai] ‘लाई’ लिएको छ। उदाहरण (१०७) -मा सर्वनाम [ma/ timi/ us] ‘म/ तिमी/ उ’ -ले अनिवार्य रूपमा कर्म कारक सूचक लिएको छ। उदाहरण (१०८) -मा असचेत कर्म [tsitt^{hi}] ‘चिठी’ -ले शून्य कारक सूचक लिएको छ। असचेत कर्मले कहिले पनि कर्म कारक सूचक लिँदैन। मानव र सचेत प्रत्यक्ष कर्मले वैकल्पिक रूपमा कर्म कारक सूचक र शून्य कारक सूचक लिनुको कारण कर्मको निश्चितता (Definiteness) हो। कर्मको निश्चितता बोध गर्नको निम्ति अनिवार्य रूपमा कर्म कारक सूचकसँग वाक्यमा प्रयुक्त हुने प्रत्यक्ष कर्मलाई निश्चयवाचक (Definite) भनिन्छ। शून्य रूपमा प्रयुक्त हुने प्रत्यक्ष कर्मले निश्चितता बोध नगर्ने भएकोले यसलाई अनिश्चयवाचक (Indefinite) भनिन्छ। यसैले कर्म कारक सूचकसँग आउने मानव, सचेत र सर्वनाम प्रत्यक्ष कर्म निश्चयवाचक हुन् र शून्य रूपमा आउने मानव, सचेत र असचेत प्रत्यक्ष कर्म अनिश्चयवाचक हुन्।

उपर्युक्त उदाहरणबाट यो पुष्टि हुन्छ कि सचेतता (Animacy) र निश्चितता (Definiteness) -ले विभेदात्मक कर्म चिह्ननमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। सचेतता र निश्चितताले कुन प्रत्यक्ष कर्म व्यक्त रूपमा प्रयुक्त हुन्छ र कुन शून्य रूपमा व्यक्त हुन्छ भन्ने कुरा निर्धारण गर्छ।

५.७ हार्मोनिक अलाइगन्मेन्ट अनि कर्म विभेदात्मक चिह्नन (Harmonic alignment and DOM)

एस्सेनले (२००२) -ले हार्मोनिक अलाइगन्मेन्टको अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन्। हार्मोनिक अलाइगन्मेन्टको दुईवटा स्केल छ जो एकार्काको द्विचर छ, (१) सम्बन्धात्मक स्केल (Relational scale) र (२) प्राधान्य स्केल (Prominence scale)। द्विचर स्केलअनुसार सम्बन्धात्मक स्केलमा भएको उच्च क्रमको तत्त्वले प्राधान्य स्केलको तत्त्वसँग देब्रेदेखि दाहिनेतिर सहचार राख्छ भने निम्न क्रमको तत्त्वले दाहिनेदेखि देब्रेतिर सहचार राख्दछ।

(१०९) (१) सम्बन्धात्मक स्केल : उद्देश्य > कर्म

(२) प्राधान्य स्केल

(क) सचेतता : मानव > सचेत > असचेत

(ख) निश्चितता : व्यक्तिवाचक सर्वनाम > व्यक्तिवाचक नाम > निश्चयवाचक नामपद > अनिश्चयवाचक विशिष्ट नामपद > अविशिष्ट नामपद

५.७.१ सचेतता (Animacy)

सचेतताले विभेदात्मक कर्म चिह्ननमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। यहाँ तल सम्बन्धात्मक स्केल र सचेतता स्केल प्रस्तुत गरिनेछ,

(११०क) सम्बन्धात्मक स्केल : उद्देश्य > कर्म

(ख) सचेतता : मानव > सचेत > असचेत

सम्बन्धात्मक स्केलको तत्त्वमध्ये उच्च क्रमको तत्त्व उद्देश्य र निम्न क्रमको तत्त्व कर्म हो। यस स्केलमा हार्मोनिक एकत्रीकरण प्रयुक्त गरियो भने सम्बन्धात्मक स्केलको उच्च क्रम भएको तत्त्व उद्देश्य सचेतता स्केलको तत्त्वसँग देब्रेदेखि दाहिनेतिर सम्मिलित हुन्छ भने निम्न क्रम भएको तत्त्व कर्म सचेतता स्केलको तत्त्वसँग दाहिनेदेखि देब्रेतिर सम्मिलित हुन्छ। यसो गर्दा यसप्रकारको हार्मोनिक स्केल प्राप्त हुन्छ।

(१११क) उद्देश्य/ मानव > उद्देश्य/ सचेत > उद्देश्य /असचेत

(ख) कर्म /असचेत > कर्म /सचेत > कर्म /मानव

माथिको श्रृङ्खला (१११क) -अनुसार देब्रेतिर भएको तत्त्व (उद्देश्य/मानव) सबैभन्दा धेरै चिह्नित हुने र दाहिनेतिर भएको तत्त्व (उद्देश्य /असचेत) सबैभन्दा कम चिह्नित हुने तत्त्व हो र (१११ख) - अनुसार देब्रेतिर भएको तत्त्व (कर्म /असचेत) सबैभन्दा कम चिह्नित हुने र दाहिनेतिर भएको तत्त्व (कर्म /मानव) सबैभन्दा धेरै चिह्नित हुने तत्त्व हो।

यस श्रृङ्खलाको क्रमलाई उल्टा गर्दा प्रतिबन्धन (Constraint) श्रृङ्खला प्राप्त गर्नसकिन्छ ।
प्रतिबन्ध श्रृङ्खलाले माथि भएको व्याकरणिक कार्यहरूको मेलको विरुद्ध कार्य गर्छ ।

(११२क) *उद्देश्य/असचेत } * उद्देश्य/ सचेत } * उद्देश्य /मानव

(ख) *कर्म / मानव } *कर्म /सचेत } *कर्म /असचेत

(१११ख) -को हार्मोनिक स्केलले कर्म सबैभन्दा कम चिहिनत हुन्छ जब यो असचेत हुन्छ अनि सबैभन्दा धेरै चिहिनत हुन्छ जब यो मानव हुन्छ भन्ने कुरा देखाएको छ जबकि प्रतिबन्धनको क्रम (११२ख) -अनुसार कर्म सबैभन्दा कम चिहिनत हुन्छ जब यो मानव हुन्छ र सबैभन्दा धेरै चिहिनत हुन्छ जब यो असचेत हुन्छ ।

५.७.२ निश्चितता (Definiteness)

विभेदात्मक कर्म चिहिनन निश्चितता आयमद्वारा निर्धारित हुन्छ ।

(११३क) सम्बन्धात्मक स्केल : उद्देश्य > कर्म

(ख) निश्चितता : व्यक्तिवाचक सर्वनाम > व्यक्तिवाचक नाम > निश्चयवाचक नामपद >
अनिश्चयवाचक विशिष्ट नामपद > अविशिष्ट नामपद

सम्बन्धात्मक स्केल र निश्चितता स्केलमाझ हार्मोनिक एकत्रीकरण गर्दा दुईवटा विशिष्ट श्रृङ्खला उत्पन्न हुन्छ। जो तल प्रस्तुत छ,

(११४क) उद्देश्य/ व्यक्तिवाचक सर्वनाम > उद्देश्य/ व्यक्तिवाचक नाम > उद्देश्य/ निश्चयवाचक नामपद > उद्देश्य/ अनिश्चयवाचक विशिष्ट नामपद > उद्देश्य/ अविशिष्ट नामपद

(ख) कर्म/ अविशिष्ट नामपद > कर्म/ अनिश्चयवाचक विशिष्ट नामपद > कर्म/
निश्चयवाचक नामपद > कर्म / व्यक्तिवाचक नाम > कर्म/ व्यक्तिवाचक सर्वनाम

माथिको श्रृङ्खला (११४क) -अनुसार देब्रेतिर भएको तत्त्व (उद्देश्य/ व्यक्तिवाचक सर्वनाम) सबैभन्दा धेरै चिहिनत हुने र दाहिनेतिर भएको तत्त्व (उद्देश्य /अविशिष्ट नामपद) सबैभन्दा कम चिहिनत हुने तत्त्व हो र (११४ख) - अनुसार देब्रेतिर भएको तत्त्व (कर्म /अविशिष्ट नामपद) सबैभन्दा कम चिहिनत हुने र दाहिनेतिर भएको तत्त्व (कर्म /व्यक्तिवाचक सर्वनाम) सबैभन्दा धेरै चिहिनत हुने तत्त्व हो ।

निश्चितता स्केललाई उल्टा गर्दा यसप्रकारको प्रतिबन्धन क्रम प्राप्त हुन्छ,

- (११५क) *उद्देश्य/ अविशिष्ट नामपद } *उद्देश्य/ अनिश्चयवाचक विशिष्ट नामपद } *उद्देश्य/ निश्चयवाचक नामपद } *उद्देश्य / व्यक्तिवाचक नाम } *उद्देश्य / व्यक्तिवाचक सर्वनाम
- (ख) *कर्म/ व्यक्तिवाचक सर्वनाम } *कर्म/ व्यक्तिवाचक नाम } *कर्म/ निश्चयवाचक नामपद } *कर्म/ अनिश्चयवाचक विशिष्ट नामपद } *कर्म/ अविशिष्ट नामपद

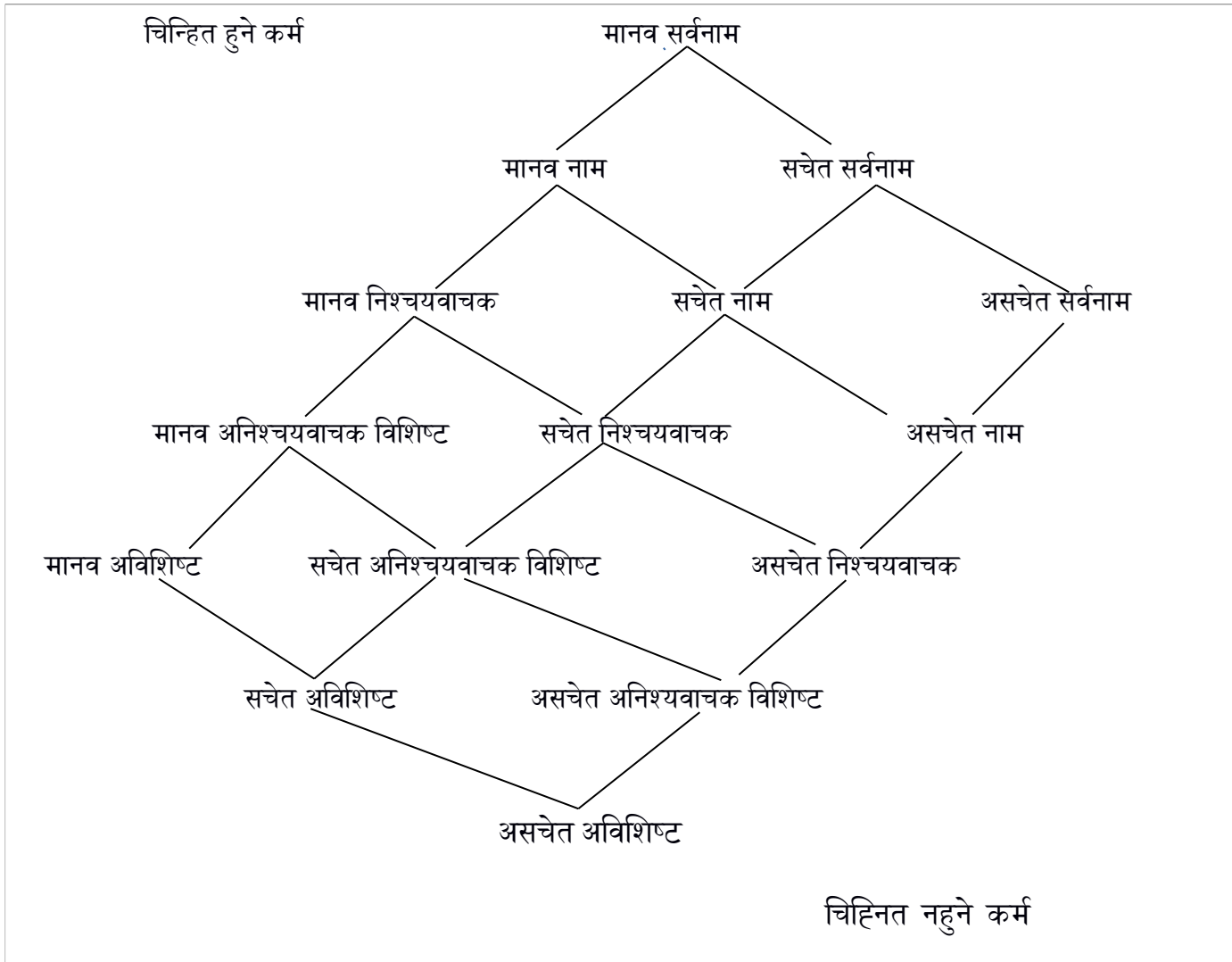
हार्मोनिक स्केल (११४ख) -ले कर्म सबैभन्दा कम चिहिनत हुन्छ जब यो अविशिष्ट नामपद हुन्छ अनि सबैभन्दा धेरै चिहिनत हुन्छ जब यो व्यक्तिवाचक सर्वनाम हुन्छ भन्ने कुराको पुष्टि गरेको छ भने प्रतिबन्धन क्रम (११५ख) अनुसार कर्म सबैभन्दा कम चिहिनत हुन्छ जब यो व्यक्तिवाचक सर्वनाम हुन्छ अनि सबैभन्दा धेरै चिहिनत हुन्छ जब यो अविशिष्ट नामपद हुन्छ ।

५.८ दुई आयमयुक्त विभेदात्मक कर्म चिहिनन (Two dimensional DOM)

कुनै भाषामा भएको प्रत्यक्ष कर्म, कर्म कारक सूचक चिहिन भई प्रकट हुन्छ कि शून्य कारक सूचक भई प्रकट हुन्छ भन्ने कुरा त्यस भाषामा भएको सचेतता र निश्चितताको स्केलले तय गर्छ । कुनै भाषामा प्रत्यक्ष कर्म कर्म कारक सूचकसँग प्रकट हुनु सचेतताले तय गर्छ भने कुनै भाषामा निश्चितताले मात्र तय गर्छ र कुनै भाषामा सचेतता र निश्चितता दुवैले तय गर्छ । नेपालीका प्रत्यक्ष कर्म कर्म कारक सूचकसँग प्रकट हुनु र शून्य कारक सूचकसँग प्रकट हुनु

सचेतता र निश्चितता दुवैले तय गर्छ। एस्सेन (२००२) -ले यस्तो संघटनालाई दुई आयमयुक्त विभेदात्मक कर्म चिह्नन भनेका छन्।

एस्सेनले (२००२) -ले सचेतताको स्केल र निश्चितताको स्केल संयुक्त गरि दुई आयमयुक्त विभेदात्मक कर्म चिह्ननको अभिरचना प्रस्तुत गरेका छन्। दुईवटा स्केलमा भएको तत्त्वलाई संयुक्त गरि संरचित दुई आयमयुक्त विभेदात्मक कर्म चिह्ननको अभिरचना यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ। जो निम्न तालिकामा प्रस्तुत छ,

तालिका ५.७ दुई आयमयुक्त विभेदात्मक कर्म चिह्नन

माथिको तालिकाअनुसार मानव सर्वनाम अनिवार्य रूपमा चिन्हित हुने कर्म अथवा कर्म कारक सूचक लिने कर्म हो र असचेत अविशिष्ट चिन्हित नहुने अथवा शून्य कारक सूचक लिने कर्म हो। नेपालीमा मानव सर्वनाम र निश्चयवाचकले अनिवार्य रूपमा कर्म कारक सूचक लिन्छ। मानव नाम र सचेत नाम निश्चयवाचकको रूपमा वाक्यमा प्रयुक्त छ भने कर्म कारक सूचक लिन्छ र अनिश्चयवाचकको रूपमा वाक्यमा प्रयुक्त छ भने शून्य कारक सूचक लिन्छ। अनिश्चयवाचक कर्म र असचेत कर्मले जहिले पनि कर्म कारक सूचक लिन्छ।

५.९ कारक व्यवस्था

डिक्सन (१९७९) र कोम्प्री (१९८१) -ले कारक व्यवस्था निर्धारण गर्ने दुईवटा अवधारणा दिएका छन्। डिक्सनले अकर्मक क्रियाको उद्देश्यलाई 'S(ubject)', सकर्मक क्रियाको उद्देश्यलाई 'A(gent)' र सकर्मक क्रियाको कर्मलाई 'O(bject)' भनेर उक्त अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन्। कोम्प्रीले सकर्मक क्रियाको कर्मलाई 'P(atient)' भनेका छन्।

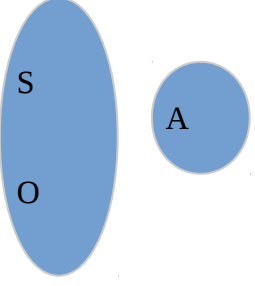
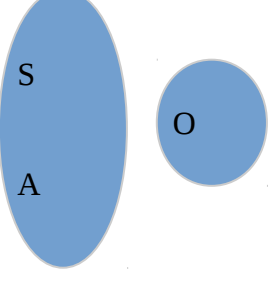
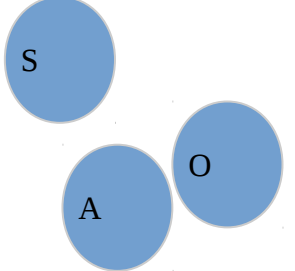
- (क) ऊर्जावत् भाषामा सकर्मक क्रियाको उद्देश्य, अकर्मक क्रियाको उद्देश्य र सकर्मक क्रियाको कर्मभन्दा भिन्नै रूपमा प्रकट हुन्छ। यसप्रकारको व्यवस्थालाई ऊर्जावत्-निरपेक्ष (Ergative-Absolutive) कारक व्यवस्था भनिन्छ।
- (ख) कर्म भाषामा सकर्मक क्रियाको कर्म, अकर्मक क्रियाको उद्देश्य र सकर्मक क्रियाको उद्देश्यभन्दा भिन्नै रूपमा प्रकट हुन्छ। यसप्रकारको व्यवस्थालाई कर्ता/शून्य-कर्म (Nominative- Accussative) कारक व्यवस्था भनिन्छ।

अन्य व्यवस्था

ब्लेक (१९९४) -ले पनि अन्य व्यवस्थाको अवधारणा यसरी दिएका छन्।

- (क) तटस्थ : कुनै कारक सूचक हुँदैन। (चीनियाँ, थाइ)
- (ख) त्रिपक्षीय: अकर्मक क्रियाको उद्देश्य, सकर्मक क्रियाको उद्देश्य र सकर्मक क्रियाको कर्म तीनवटाकै भिन्नभिन्नै रूप हुन्छ।

उपर्युक्त अवधारणाअनुसार यसप्रकारको सूत्र पाइन्छ,

ऊर्जावत्-निरपेक्ष	कर्ता/ शून्य-कर्म	त्रिपक्षीय
		

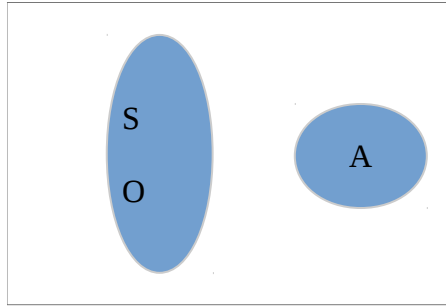
तालिका ५.८ कारक व्यवस्था

यस सूत्र अनुसार नेपालीका कारक व्यवस्थालाई हेर्दा नेपालीमा यी विभिन्न अभिरचनाहरू पाइन्छन्।

(११६क) ram a-jo
 Ram.NOM come-PST.3SG
 'राम आयो।'

(ख) ram-le k^hana k^ha-jo
 Ram-ERG food eat-PST.3SG
 'रामले खाना खायो।'

डिक्सन (१९७९) -को सूत्रअनुसार यी वाक्यहरूको संरचनालाई यसरी देखाउन सकिन्छ,

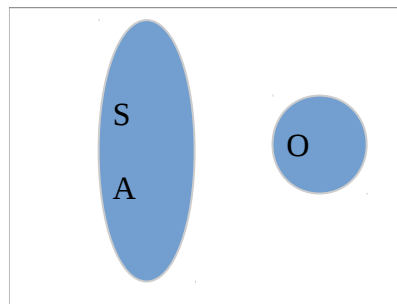

माथिको उदाहरणमा नेपालीका अकर्मक क्रियाको उद्देश्य 'S' र सकर्मक क्रियाको कर्म 'O' शून्य रूपमा र सकर्मक क्रियाको उद्देश्य 'A' व्यक्त रूपमा प्रकट भएको छ। यसरी अकर्मक क्रियाको उद्देश्य र सकर्मक क्रियाको कर्म एउटै रूपमा र सकर्मक क्रियाको उद्देश्य अर्को रूपमा प्रकट हुने भएकोले नेपालीमा ऊर्जावत्-निरपेक्ष (Ergative-Absolutive) कारक व्यवस्था छ भन्नसकिन्छ। तर नेपालीमा ऊर्जावत्-निरपेक्ष कारक व्यवस्था मात्र नभएर अन्य विभिन्न व्यवस्था पनि पाइन्छन्।

(११७क) ram-le ga-jo
 Ram-ERG sing-PST.3SG
 'रामले गायो।'

(ख) ram-le k^hana k^ha-jo
 Ram-ERG food eat-PST.3SG
 'रामले खाना खायो।'

माथिका वाक्यहरूको संरचनालाई यसरी देखाउन सकिन्छ,

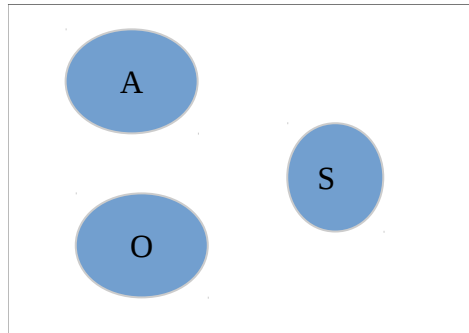

माथिको उदाहरण (११७क र ख) -मा अकर्मक क्रियाको उद्देश्य 'S' र सकर्मक क्रियाको उद्देश्य 'A' व्यक्त रूपमा र सकर्मक क्रियाको कर्म 'O' शून्य रूपमा प्रकट भएको छ।

(११८क) ram a-jo
 Ram.NOM come-PST.3SG
 'राम आयो।'

(ख) ram-le b^hai-lai kut-jo
 Ram-ERG brother-ACC beat-PST.3SG
 'रामले भाइलाई कुट्यो।'

ब्लेक (१९९४) -को सूत्रअनुसार यस वाक्यहरूको संरचनालाई यसरी देखाउन सकिन्छ,

माथिको उदाहरण (११८क र ख) -मा अकर्मक क्रियाको उद्देश्य 'S', सकर्मक क्रियाको उद्देश्य 'A' र सकर्मक क्रियाको कर्म 'O' भिन्नभिन्न रूपमा प्रकट भएको छ।

(११६क र ख), (११७क र ख) र (११८क र ख) अनुसार नेपालीमा तीन प्रकारको कारक व्यवस्थाको अभिरचना देखिन्छ। नेपालीमा भिन्नभिन्न कारक व्यवस्थाको अभिरचना हुनुको मुख्य कारण नेपालीका विभेदात्मक उद्देश्य चिह्नन र विभेदात्मक कर्म चिह्नन

व्यवस्थाले गर्दा हो। यसअतिरिक्त क्रियाको काल, भाव र पक्ष — बाह्य तथा आन्तरिक -संग हुने सम्बन्धले गर्दा पनि नेपालीमा यी विभिन्न अभिरचना देखिन्छ। यसैले नेपालीका क्रियाको काल, भाव र पक्षसंगको अन्तर सम्बन्धबारे अध्ययन हुन जरूरी छ।

५.१० निष्कर्ष

कारक भन्नाले नाम-नाम र नाम-क्रियाबीचको सम्बन्ध बुझाउँछ भने कारक सूचकले त्यस सम्बन्धलाई देखाउँछ। कारक सरल र तिर्यक गरि दुई प्रकारको हुन्छ। कुनै सूचकले गर्दा नामपदमा परिवर्तन आएन भने त्यसलाई सरल कारक भनिन्छ र नामपदमा परिवर्तन आए त्यसलाई तिर्यक कारक भनिन्छ। कारक सूचक भन्नाले नाम-नाम र नाम-क्रियाबीचको सम्बन्ध देखाउन नामपदको परसर्गको रूपमा आउने सूचक बुझिन्छ। कारक सूचक वाक्यात्मक संरचना र कार्यात्मक आधारमा विभिन्न प्रकारका हुन्छन्। नेपालीमा विभेदात्मक उद्देश्य र विभेदात्मक कर्म चिह्नन व्यवस्था पाइन्छ। एउटै परिवेशमा उद्देश्यले दुईवटा कारक सूचक लिने व्यवस्थालाई विभेदात्मक उद्देश्य चिह्नन व्यवस्था भनिन्छ भने एउटै परिवेशमा प्रत्यक्ष कर्मले दुईवटा कारक सूचक लिने व्यवस्थालाई विभेदात्मक कर्म चिह्नन व्यवस्था भनिन्छ। नेपालीको विभेदात्मक कर्म चिह्नन व्यवस्था सचेतता र निश्चितताले निर्धारण गर्ने भएकोले यसलाई दुई आयमयुक्त विभेदात्मक कर्म चिह्नन पनि भनिन्छ। नेपालीमा तीन प्रकारको कारक व्यवस्थाको अभिरचना पाइन्छ।

छैटौं अध्याय

परस्थानिक

यस अध्यायमा परस्थानिकको परिचय र परस्थानिकको प्रकारबारे अध्ययन गरिनेछ। परस्थानिकलाई टेलिम (१९८३) र सिनोनियस (२००४, २००७) -को परस्थानिक सम्बन्धी अध्ययनको दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरिनेछ। यस अध्ययनमा टेलिमको आधार र संरचना अनि सिनोनियसको स्प्लिट परस्थानिकको अवधारणालाई नेपालीका परस्थानिकहरूसँग अध्ययन गरिनेछ।

६.१ परस्थानिकको परिचय

पारम्परिक भाषाविज्ञानअनुसार नामपदको परसर्गलाई विभक्ति, परस्थानिक अथवा नामयोगी भनी अध्ययन गरिन्थ्यो। तर आधुनिक भाषानले विभक्ति र परस्थानिक एउटै नभई भिन्नभिन्नै रूप हो र यी दुवै भिन्नभिन्नै व्याकरणिक कोटिभित्र पर्छ भन्ने अध्ययन गरेको पाइन्छ। आधुनिक भाषाविज्ञानअनुसार विभक्तिलाई विभक्ति नभनी कारक सूचक भनिन्छ (हेर्नुहोस् पोखरेल, २०५४)। नामपदको परसर्ग जसले नाम र क्रिया या नाम र नामबीचको सम्बन्धलाई देखाउँछ, त्यसलाई कारक सूचक भनिन्छ भने नामपदको परसर्ग जसले दुई नामपदबीचको स्थानिक सम्बन्ध देखाउँछ, त्यसलाई परस्थानिक भनिन्छ। रूपतात्त्विक आधारमा यी दुवै नामको परसर्ग भए पनि यिनीहरूको कार्य भिन्न-भिन्न छ। कारक सूचकले कारक सम्बन्ध देखाउँछ भने परस्थानिकले स्थानिक सम्बन्ध देखाउँछ।

परस्थानिक भनेको दुई नामपदबीचको स्थानिक सम्बन्ध देखाउने नामपदको परसर्ग हो। टेलमी (१९८३) -ले परस्थानिक भन्नाले दुई नामपदबीच (आधार र संरचना) -को दोहोरो

सम्बन्ध बुझाउने नामपदको परसर्ग हो भनेका छन्। आधार (Ground) भन्नाले संरचनाको स्थान बुझाउन परस्थानिकसँग देखा पर्ने नामपद र संरचना (Figure) भन्नाले आधारसँग स्थानिक सम्बन्ध राख्ने नामपद बुझिन्छ। नेपालीमा परस्थानिकहरू जहिले पनि नामसँग (आधार) आउँछ र यसले अर्को नाम (संरचना) -को स्थानिक सम्बन्धलाई बुझाउँछ।

६.२ स्प्लिट परस्थानिक

परस्थानिकको अध्ययनमा सिनोनियस (२००४, २००७) -को परस्थानिकसम्बन्धी स्प्लिट परस्थानिक (Split-P) -को अवधारणालाई यहाँ ग्रहण गरिएको छ। उनले परस्थानिकलाई विविध साना-साना एकाइमा विभाजन गरेर त्यसको अध्ययन गरेका छन्। उनले देखाएको स्प्लिट परस्थानिकहरू यसप्रकार छन् - स्थान (Place), पथ (Path), एक्सियल पार्ट (Axial Part), कारक (Kase)।

(११९)	mero	g ^h ʌr-mat ^h i	ruk ^h ts ^h ʌ
	My	house-PLACE	tree BE.NPST.3SG

‘मेरो घरमाथि रूख छ।’

यहाँ उदाहरण (११९) - मा नामपदको परसर्गको रूपमा आएको [-mat^hi] ‘माथि’ -ले आधार [g^hʌr] ‘घर’ र संरचना [ruk^h] ‘रूख’ -को स्थानिक सम्बन्ध देखाएको छ। यहाँ [-mat^hi] ‘माथि’ -ले स्थान बुझाएको छ।

(१२०)	ram	bʌdzar-baʈʌ	g ^h ʌr-(ma/tirʌ)	dzā-dʌi-ts ^h ʌ
	Ram	market-SOURCE	home-GOAL	go-PROG-NPST.3SG

‘राम बजारबाट घर (मा/ तिर) जाँदैछ।’

उदाहरण (१२०) -मा आएको [-bat_Δ] 'बाट' -ले स्रोत र [ma/tir_Δ] 'मा/तिर' -ले लक्ष्य बुझाएको छ।

(१२१)	mero	g ^h Δr-Δg-aɽi	māndir	ts ^h Δ
	My	house-PLACE-AXPRT	temple	BE.NPST.3SG
	‘मेरो घरअगाडि मन्दिर छ।’			

उदाहरण (१२१) -मा प्रयोग भएको [-Δg^haɽi] 'अगाडि' एउटा मिश्रित रूप हो। यो [Δgr_Δ] 'अग्र' र [aɽi] 'आडि' जस्ता दुईवटा रूप मिलेर बनेको संयुक्त शब्द हो। यहाँ [Δgr_Δ] 'अग्र' -ले स्थान र [aɽi] 'आडि' -ले एक्सियल पार्ट बुझाएको छ। एक्सियल पार्टबारे तल वर्णन गरिएको छ। यस तथ्यअनुसार [-Δgaɽi] 'अगाडि' -को संरचना यसप्रकार छ : स्थान + एक्सियल पार्ट।

(१२२)	mero	g ^h Δr-mas-tir _Δ	iskul	ts ^h Δ
	My	house-PLACE-PATH	school	BE.NPST.3SG
	‘मेरो घरमास्तिर स्कूल छ।’			

उदाहरण (१२२) -मा भएको [-mastir_Δ] पनि दुईवटा रूप [mas] 'मास्' र [tir_Δ] 'तिर' संयुक्त भएर बनेको शब्द हो। यहाँ [mas] 'मास्' -ले स्थान र [tir_Δ] 'तिर' -ले पथ बुझाएको छ। उक्त तथ्यअनुसार [-mastir_Δ] 'मास्तिर' -को संरचना यसप्रकार छ : स्थान + पथ।

नेपालीमा सिनोनियसको स्प्लिट परस्थानिकको अवधारणालाई प्रयोग गरेर हेर्दा नेपालीमा परस्थानिकको प्रयोग चार प्रकारले भएको देखिन्छ। माथिको उदाहरण (११९) -मा स्थान बुझाउने परस्थानिक, (१२०) -मा स्रोत र लक्ष्य बुझाउने परस्थानिक, (१२१) -मा स्थान र एक्सियल पार्ट संयुक्त भई बनेको परस्थानिक र (१२२) -मा स्थान र पथ संयुक्त भई बनेको परस्थानिक।

६.३ परस्थानिकका प्रकार

नेपालीमा परस्थानिक दुई प्रकारका हुन्छन्, सरल र जटिल।

(१) सरल परस्थानिक (Simple Postposition)

सरल परस्थानिक भन्नाले नामपदबीचको स्थानबोधक र दिशाबोधक सम्बन्ध बुझिन्छ। यो एउटै रूपले बनिएको हुनाले यसलाई सरल परस्थानिक भनिएको हो। नामपदबीचको स्थानबोधक सम्बन्ध स्थानप्रमुख परस्थानिकद्वारा व्यक्त हुन्छ भने दिशाबोधक सम्बन्ध पथप्रमुख परस्थानिकद्वारा व्यक्त हुन्छ।

(क) स्थानप्रमुख परस्थानिक (Place head Postposition)

यस्ता परस्थानिक पदावलीमा प्रमुख हुन्छन्। यसले आधार र संरचनाबीचको स्थानिक सम्बन्ध देखाउँछ। जस्तै,

(१२३क)	mero	g ^h ʌr-mat ^h i	ruk ^h	ts ^h ʌ
	My	house-PLACE	tree	BE.NPST.3SG

‘मेरो घरमाथि रूख छ।’

(ख)	mero	g ^h ʌr-muni	ruk ^h	ts ^h ʌ
	My	house-PLACE	tree	BE.NPST.3SG

‘मेरो घरमुनि रूख छ।’

उपर्युक्त उदाहरणमा भएको [g^hʌr] ‘घर’ आधार हो। उदाहरण (१२३क) -मा [g^hʌr] ‘घर’ -ले [-mat^hi] ‘माथि’ र (१२३ख) -मा [-muni] ‘मुनि’ जस्ता स्थानप्रमुख परस्थानिक लिएको छ,

जसले संरचना [ɾuk^h] 'रूख' -बीचको स्थानिक सम्बन्ध देखाएको छ। यी उदाहरणद्वारा दुई नामपद (आधार र संरचना) -बीचको स्थानिक सम्बन्ध देख्न सकिन्छ।

(ख) पथप्रमुख परस्थानिक (Path head Postposition)

पथप्रमुख परस्थानिक नामपदको सञ्चालित गतिसँग सम्बन्धित हुन्छ। यसले नामपदको स्रोत अनि लक्ष्य बुझाउँछ। स्रोत परस्थानिक (Source Postposition) भनेको सञ्चालित गतिको शुरूको विन्दु हो भने लक्ष्य परस्थानिक (Goal Postposition) यसको अन्तिम विन्दु हो।

(१२४)   ram   bʌdzar-baɽʌ   aũ-dʌi-ts^hʌ
                  Ram   market-SOURCE   come-PROG-NPST.3SG
                  'राम बजारबाट आउँदैछ।'

(१२५)   ram   g^hʌɾ-(ma/tirʌ)   dzā-dʌi-ts^hʌ
                  Ram   home-GOAL   go-PROG-NPST.3SG
                  'राम घर (मा/ तिर) जाँदैछ।'

(१२४) -मा आएको [-baɽʌ] 'बाट' स्रोत परस्थानिक हो र (१२५) -मा आएको [ma/tirʌ] 'मा/ तिर' लक्ष्य परस्थानिक हो। (१२४) -मा [-baɽʌ] 'बाट' आधार [bʌdzar] बजार -सँग आएको छ। यसले संरचना [ɾam] 'राम' -को स्रोत बुझाएको छ। [-baɽʌ] 'बाट' -ले राम कहाँबाट आएको भन्ने कुरा बुझाएको हुँदा यो रामको स्रोतको रूपमा प्रयोग भएको छ। यसैले [-baɽʌ] 'बाट' सञ्चालित गतिको शुरूको विन्दु अथवा स्रोत परस्थानिक हो। (१२५) -मा [ma/tirʌ] 'मा/ तिर' आधार [g^hʌɾ] 'घर' -सँग आएको छ र यसले संरचना [ɾam] 'राम'

-को लक्ष्य बुझाएको छ। यसैले [ma/tirΔ] 'मा/तिर' सञ्चालित गतिको अन्तिम विन्दु अथवा लक्ष्य परस्थानिक हो। यहाँ लक्ष्य परस्थानिक वैकल्पिक रूपमा प्रयोग भएको छ। किनभने लक्ष्य परस्थानिक [ma/tirΔ] 'मा/तिर' आधार [g^hΔr] 'घर' -सँग नआए पनि यहाँ [g^hΔr] 'घर' लक्ष्य परस्थानिककै रूपमा वाक्यमा प्रयोग हुनसक्छ।

(१२६)   ram   g^hΔr   dzã-dli-ts^hΔ
                  Ram   home-GOAL   go-PROG-NPST.3SG
                  'राम घर जाँदैछ।'

यसैले लक्ष्य परस्थानिक शून्य अथवा व्यक्त ([ma/tirΔ] 'मा/तिर') दुवै रूपमा वाक्यमा प्रयोग हुन्छ भन्ने कुरा थाह पाइन्छ। स्रोत र लक्ष्य परस्थानिक केवल गतिबोधक क्रियासँग मात्र प्रयोग हुन्छ। यहाँ उदाहरण (१२७) -मा स्रोत र लक्ष्य परस्थानिकलाई गतिहीन क्रिया [fiãsnu] 'हाँस्नु' -सँग प्रयोग गरेर यस कुराको जाँच गरिने छ,

(१२७)   *mΔ   bΔdzar-baʈΔ   g^hΔr-(ma/tirΔ)   fiãs-e
                  I   market-SOURCE home-GOAL   laugh-PST.1SG
                  'म बजारबाट घर (मा/तिर) हाँसे।'

यस जाँचबाटबाट यो कुरा सिद्ध हुन्छ कि स्रोत र लक्ष्य परस्थानिक गतिहीन क्रियासँग आउन सक्दैन। यदि आएमा यो वाक्य अव्याकरणिक हुनेछ।

(२) जटिल परस्थानिक (Complex Postposition)

जटिल परस्थानिक भन्नाले दुईवटा रूप संयुक्त भई बनिएको परस्थानिक बुझिन्छ जसले कुनै पथमा भएको विन्दुहरूको समूह (Set of points) अथवा आधार र संरचनाबीचको प्रक्षेपित स्थान (Projected space) बुझाउँछ। जटिल परस्थानिक स्थान र पथ अथवा स्थान र एक्सियल पार्ट कुनै पनि दुईवटा रूप मिलेर बन्नसक्छ। स्थान र पथबारे माथि नै वर्णन भईसकेको छ। एक्सियल पार्टले साधारणतः कुनै क्षेत्र अथवा भागको पहिचान गराउँदछ (हेर्नुहोस् सिनोनियस २००७)। कुनै सामन्तीकृत स्थानबोधक रूपिसँग संयोजक भई नामपदको स्थान बुझाउने रूपलाई एक्सियल पार्ट भनिन्छ।

(१२८)	mero	g ^h Λr-mas-tirΛ	iskul	ts ^h Λ
	My	house-PLACE-PATH	school	BE.NPST.3SG
	‘मेरो घरमास्तिर स्कूल छ।’			

माथिको उदाहरणमा भएको [-mas-tirΛ] ‘मास्तिर’ स्थानप्रमुख परस्थानिक [-mas] ‘मास्’ र पथप्रमुख परस्थानिक [-tirΛ] ‘तिर’ संयुक्त भई बनिएको जटिल परस्थानिक हो। यहाँ पथप्रमुख परस्थानिक स्थानप्रमुख परस्थानिकसँग संयुक्त भएको हुनाले यो पथको सञ्चालित गतिसँग सम्बन्धित छैन। यसैले यो पथमा भएको विन्दुहरूको समूहसँग सम्बन्धित भई संरचना [iskul] ‘स्कूल’ -को स्थानलाई बुझाएको छ।

(१२९)	mero	g ^h Λr-Λg-aɽi	mΛndir	ts ^h Λ
	My	house-PLACE-AXPRT	temple	BE.PRT.3SG
	‘मेरो घरअगाडि मन्दिर छ।’			

(१३०)	mero	g ^h Λr-pallo-patti	himal	ts ^h Λ
	My	house-PLACE-AXPRT	mountain	BE.PRT.3SG

‘मेरो घरपल्लोपट्टि हिमाल छ।’

उदाहरण (१२९) र (१३०) -मा प्रयुक्त [-ari] ‘आडि’ र [-patti] ‘पट्टि’ एक्सियल पार्ट हो। यी उदाहरणहरूमा भएको जटिल परस्थानिक स्थानप्रमुख परस्थानिक र एक्सियल पार्ट संयुक्त भई बनेको छ। उदाहरण (१२९) -मा भएको [-Λg-ari] ‘अगाडि’ -ले आधार [g^hΛr] ‘घर’ र संरचना [mandir] ‘मन्दिर’ बीचको स्थानिक सम्बन्ध नबुझाएर [g^hΛr] ‘घर’ र [mandir] ‘मन्दिर’ -बीच भएको प्रक्षेपित स्थानलाई बुझाएको छ, जुन घरको अगाडिको भागदखि मन्दिरसम्म फैलिएको छ। उदाहरण (१३०) -मा भएको [-pallo-patti] ‘पल्लोपट्टि’ -ले पनि आधार [g^hΛr] ‘घर’ र संरचना [himal] ‘हिमाल’ -बीचको स्थानिक सम्बन्ध नबुझाएर [g^hΛr] ‘घर’ र [himal] ‘हिमाल’ -बीच भएको प्रक्षेपित स्थानलाई बुझाएको छ।

परस्थानिक									
सरल					जटिल				
स्थानप्रमुख		पथप्रमुख			स्थान+एक्सियल पार्ट			स्थान+पथ	
[mat ^h i]	माथि	स्रोत		लय	[ʌg ^h aɽi]	अगाडि	[tʌltiraʌ]	तलतिर	
[muni]	मुनि	[baɽʌ]	बाट	[ma]	मा	[pʌts ^h aɽi]	पछाडि	[mʌstiraʌ]	मास्तिर
[tʌlʌ]	तल	[dek ^h i]	देखि	[tiraʌ]	तिर	[waripaɽti]	वारिपट्टि	[muntiraʌ]	मुन्तिर
[ûb ^h o]	उँभो					[paripaɽti]	पल्लोपट्टि		
[ûd ^h o]	उँधो								
[madz ^h ʌ]	माझ								
[bits]	बीच								
[wari]	वारि								
[pari]	पारी								
[b ^h itraʌ]	भिन्न								
[bairaʌ]	बाहिर								

तालिका ६.१. नेपालीका परस्थानिक

६.४ निष्कर्ष

परस्थानिक भन्नाले नामपदको परसर्ग बुझिन्छ जसले दुई नामपदबीचको स्थानिक सम्बन्ध देखाउँछ। टेलमी (१९८३) -ले परस्थानिकलाई आधार (परस्थानिक आउने नामपद) र संरचना -बीच हुने दोहोरो सम्बन्ध हो भनेका छन्। सिनोनियस (२००४, २००७) -को स्प्लिट परस्थानिक अनुसार नेपालीमा पनि स्थानप्रमुख, पथप्रमुख, एक्सियल पार्टसँग सम्मिलित परस्थानिक पाइएको छ। नेपालीका परस्थानिकलाई सरल र जटिल गरि दुई भागमा विभाजन गरिएको छ। सरल परस्थानिक एउटै मात्र रूपले बनेको हुन्छ र जटिल परस्थानिक दुईवटा रूप संयुक्त भई बनेको हुन्छ। जटिल परस्थानिक स्थान र पथ अथवा स्थान र एक्सियल पार्ट कुनै पनि दुईवटा रूप मिलेर बन्नसक्छ।

सातौ अध्याय

निष्कर्ष

नेपाली भाषा भारोपेली परिवारभित्र पर्ने आधुनिक आर्य भाषा हो। नेपाली भाषाको उत्पत्ति सम्बन्धमा धेरै मत पाइए तापनि यसलाई खस अपभ्रंशबाट विकसित भाषा मानिएको छ। अहिलेसम्म उपलब्ध नेपाली भाषाको सर्वप्राचीन नमूना वि. स. १०३८ -मा प्राप्त राजा दामुपालको दुल्लुको शिलालेख हो। नेपाली भाषा केवल भारत र नेपालमा मात्र नभएर विश्वकै विभिन्न क्षेत्रहरूमा पनि बोलिन्छ। नेपाली भाषाको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन भएको एक सय वर्ष भइसकेको छ। जे. एटनद्वारा लिखित नेपाली भाषाको पहिलो व्याकरण *अ ग्रामर अफ नेपाली ल्याङ्ग्वेज* सन् १८२० मा प्रकाशित भयो। यसलाई नै नेपाली भाषासम्बन्धी गरिएको पहिलो भाषा वैज्ञानिक अध्ययन मानिन्छ। तर पनि अन्य भाषाको तुलनामा नेपाली भाषाको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन धेरै नै कम भएको पाइन्छ।

यस शोधप्रबन्धमा नेपालीका सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको वर्णनात्मक एवं सैद्धान्तिक अध्ययन गरिएको छ। डिलेन्सी (१९९७) -ले तिब्बती र बर्मेली भाषामा परस्थानिक र सम्बन्धपरक नामको अध्ययन गर्ने क्रममा सम्बन्धपरक नाम परस्थानिकभन्दा भिन्नै व्याकरणिक कोटि हो भनेर सम्बन्धपरक नामको अवधारणालाई प्रस्तुत गरेका छन्। त्यसैअनुसार नेपालीको पनि सम्बन्धपरक नामको अवधारणालाई यस अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएको छ।

सम्बन्धपरक नाम र परस्थानिक दुवै नै वाक्यमा मुख्य पदको रूपमा देखापर्छ। सम्बन्धपरक नाम एउटा स्वतन्त्र रूप हो भने परस्थानिक नामपदको परसर्ग हो। यी उदाहरण हेरौं,

(१३१) mero g^hΛr mat^hi ts^hΛ
 My house above BE.NPST.3SG
 'मेरो घर माथि छ।'

(१३२) mero g^hΛr-mat^hi ruk^h ts^hΛ
 My house-PP tree BE.NPST.3SG
 'मेरो घरमाथि रूख छ।'

माथिको उदाहरण (१३१) -मा स्वतन्त्र रूपमा आएको [mat^hi] 'माथि' सम्बन्धपरक नाम हो भने (१३२) -मा नामपद [g^hΛr] 'घर' -को परसर्गको रूपमा आएको [-mat^hi] 'माथि' परस्थानिक हो। (१३१) -मा आएको [mat^hi] 'माथि' -ले नामपद [g^hΛr] 'घर' संरचित भएको स्थानलाई बुझाएको छ र (१३२) -मा आएको [mat^hi] 'माथि' -ले दुईवटा नामपद [g^hΛr] 'घर' र [ruk^h] 'रूख' -बीचको स्थानिक सम्बन्धलाई देखाएको छ।

सम्बन्धपरक नाम सम्बन्ध सूचकसँग पनि वाक्यमा प्रयुक्त हुनसक्छ तर परस्थानिक कुनै सूचकसँग पनि वाक्यमा प्रयुक्त हुँदैन।

(१३३) mat^hi-ko g^hΛr ramro ts^hΛ
 above-GEN house beautiful BE.NPST.3SG
 'माथिको घर राम्रो छ।'

(१३४) *g^hΛr-mat^hi-ko ruk^h ts^hΛ
 above-PP-GEN house BE.NPST.3SG
 'घर माथिको छ।'

उदाहरण (१३३) -मा सम्बन्धपरक नाम [mat^hi] 'माथि' -सँग सम्बन्ध सूचक [-ko] 'को' आएको छ। तर (१३४) -मा परस्थानिक [-mat^hi] 'माथि' -सँग सम्बन्ध सूचक [-ko]

‘को’ आउँदा वाक्य नै अव्याकरणिक भएको छ। यसअतिरिक्त सम्बन्धपरक नाम आकर्षण केन्द्रित निपातसँग र अन्य नामसँग पनि संयुक्त भई वाक्यमा आउनसक्छ। सम्बन्धपरक नाम र परस्थानिक दुवैले नै बहुवचन सूचक लिँदैन। नेपालीमा परस्थानिक र नामपदबीच कुनै अन्य निपातहरू आउँदैन। यो केवल नामपदको परसर्गको रूपमा आउँछ र यसअतिरिक्त यसले कुनै सर्ग लिँदैन।

पारम्परिक भाषाविज्ञानअनुसार नामपदको परसर्गलाई विभक्ति, परस्थानिक अथवा नामयोगी भनेर अध्ययन गरेको पाइन्छ। तर आधुनिक भाषाविज्ञानअनुसार विभक्तिलाई कारक सूचक भनिन्छ र नामपदको परसर्ग भए पनि यी दुई भिन्नै व्याकरणिक कोटि हुन्। कारक सूचक र परस्थानिकको भिन्नभिन्नै व्याकरणिक स्थिति अथवा वाक्यात्मक कार्य छ। कारक सूचक भन्नाले नाम र क्रिया अथवा दुईवटा नामबीचको सम्बन्ध देखाउने नामपदको परसर्गको रूपमा आउने सूचक बुझिन्छ भने परस्थानिक भन्नाले दुईवटा नामपदबीचको स्थानि सम्बन्ध बुझाउने नामपदको परसर्ग बुझिन्छ।

(१३५) ram-le   b^hai-lai   kuʈ-jo
 Ram-ERG   brother-ACC   beat-PST.3SG
 ‘रामले भाइलाई कुट्यो।’

(१३६) mero   g^har-mat^hi   ruk^h   ts^hʌ
 My   house-PLACE   tree   BE.PRT.3SG
 ‘मेरो घरमाथि रूख छ।’

उदाहरण (१३५) -मा आएको [-le] ‘ले’ ऊर्जावत् कारक सूचक हो र [-lai] ‘लाई’ कर्म कारक सूचक हो। ऊर्जावत् कारक सूचक नामपद [ram] ‘राम’ -को परसर्गको रूपमा अनि कर्म कारक सूचक नामपद [b^hai] ‘भाइ’ -को परसर्गको रूपमा वाक्यमा प्रयुक्त छ। ऊर्जावत् कारक सूचकले गर्दा [ram] ‘राम’ ऊर्जावत् उद्देश्य हो भनेर चिनिन्छ र कर्म कारक

सूचकले गर्दा [b^hai] 'भाइ' प्रत्यक्ष कर्म हो भनेर चिनिन्छ। कारक सूचकले गर्दा पदहरूको व्याकरणिक कार्य थाह पाउन सकिन्छ। कारक सूचकले गर्दा कुन पद उद्देश्य हो र कुन पद कर्म हो भन्ने कुरा थाह हुन्छ। (१३६) -मा आएको [-mat^hi] 'माथि' परस्थानिक हो। यो पनि नामपद [g^hʌr] 'घर' -को परसर्गको रूपमा देखापरेको छ। परस्थानिक पनि कारक सूचक जस्तै नामपदको परसर्गको रूपमा आए पनि यसको कार्य कारक सूचककोभन्दा भिन्नै छ। [mat^hi] 'माथि' -ले दुईवटा नामपद [g^hʌr] 'घर' र [ruk^h] 'रूख' -बीचको स्थानिक सम्बन्धलाई देखाएको छ।

यस शोधकार्यका प्राप्तिहरू यसप्रकार छन्,

(१) नेपालीमा सम्बन्धपरक नाम नामक छुट्टै व्याकरणिक कोटि पाइएको छ। सम्बन्धपरक नाम भन्नाले नामको स्थान अथवा काल बुझाउने व्याकरणिक कोटि हो। यो दुई प्रकारको हुन्छ, सरल सम्बन्धपरक नाम र जटिल सम्बन्धपरक नाम। सरल सम्बन्धपरक नाम एउटा मात्र रूपले बनिएको हुन्छ भने जटिल सम्बन्धपरक नाम एउटा स्थानबोधक र अर्को एक्सियल पार्ट संयुक्त भई बनिएको हुन्छ।

(२) उद्देश्य चार प्रकारका हुन्छन्, (क) कर्ता उद्देश्य, (ख) ऊर्जावत् उद्देश्य, (ग) करण उद्देश्य, (घ) सम्प्रदान उद्देश्य।

यीमध्ये करण उद्देश्य क्रियायोगिकको रूपमा वाक्यमा प्रयोग हुन्छ भने अन्य अनिवार्य पदको रूपमा प्रयोग हुन्छन्। यी सबै उद्देश्य विभिन्न सूचकसँग वाक्यमा प्रयुक्त हुन्छन्। कर्ता उद्देश्य कर्ता कारक सूचकसँग, ऊर्जावत् र करण उद्देश्य [-le] 'ले' सूचकसँग, सम्बन्ध उद्देश्य [-ko] 'को' सूचकसँग र सम्प्रदान उद्देश्य [-lai] 'लाई' सूचकसँग प्रयोग हुन्छन्।

(३) कारक भन्नाले नाम र क्रियाबीच अथवा दुईवटा नामपदबीच हुने सम्बन्ध बुझिन्छ। कारकलाई कारक सूचकद्वारा चिनाइन्छ। कारक दुई प्रकारका छन्, सरल कारक र तिर्यक कारक। सरल कारक भन्नाले कुनै सूचक प्रयोग हुँदा नामपदमा परिवर्तन नआउने कारक बुझिन्छ र तिर्यक कारक भन्नाले विभिन्न सूचकले गर्दा नामपदमा परिवर्तन आउने कारक बुझिन्छ।

(४) कारकलाई कारक सूचकद्वारा चिनाइन्छ। नेपालीमा कारक सूचकको महत्वपूर्ण भूमिका देखिन्छ। कारक सूचकहरू क्रियाद्वारा निर्धारित हुन्छन्।

(५) विभिन्न कारक सूचकहरू विभिन्न पक्षमा भिन्नभिन्नै रूपमा प्रकट हुँदछ। अनएक्युजेटिव क्रियाको उद्देश्य सम्पन्न र असम्पन्न दुवै पक्षमा कर्ता कारक सूचकसँग आउँछ भने अनअर्गेटिव क्रियाको उद्देश्य असम्पन्न र सम्पन्न दुवै पक्षमा वैकल्पिक रूपमा कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचकसँग आउँछ अनि सकर्मक क्रियाको उद्देश्य असम्पन्न पक्षमा वैकल्पिक रूपमा कर्ता कारक सूचक र ऊर्जावत् कारक सूचकसँग आउँछ अनि सम्पन्न पक्षमा केवल ऊर्जावत् कारक सूचकसँग आउँछ।

(६) सकर्मक क्रियाका प्रत्यक्ष कर्मले लिने कारक सूचक पनि विभिन्न प्रकारका हुन्छ। सकर्मक क्रियामा प्रत्यक्ष कर्म शून्य सूचकसँग वाक्यमा आउनु अथवा कर्म कारक सूचकसँग वाक्यमा आउनु मानवता, सचेतता र निश्चितताले निर्धारित गर्छ। मानव र सचेत निश्चयवाचक प्रत्यक्ष कर्मले अनिवार्य रूपमा कर्म कारक सूचक लिन्छ भने मानव, सचेत र असचेत अनिश्चयवाचक कर्मले शून्य कारक सूचक लिन्छ। नेपालीका कर्म चिह्नित हुनु सचेतता र निश्चितताले निर्धारित गर्ने भएकोले नेपालीका कर्म चिह्ननलाई दुई आयमयुक्त विभेदात्मक कर्म चिह्नन भनिन्छ।

(७) नेपालीमा विभेदात्मक उद्देश्य चिह्नन (Defferential subject marking system) र विभेदात्मक कर्म चिह्नन व्यवस्था (Defferential object marking system) पाइन्छ। एउटै

परिवेशमा एउटै क्रियाको उद्देश्य भिन्नभिन्नै कारक सूचकद्वारा चिह्नित हुने व्यवस्थालाई विभेदात्मक उद्देश्य चिह्नन व्यवस्था भनिन्छ।

(१३७क) mʌ   kʰana   kʰan-tsʰu
 I.NOM   food   eat-NPST.1SG

‘म खाना खान्छु।’

(ख) mʌi-le   kʰana   kʰan-tsʰu
 I-ERG   food   eat-NPST.1SG

‘मैले खाना खान्छु।’

माथिका दुवै उदाहरण सकर्मक क्रियाको उदाहरण हो। यी दुवै वाक्य असम्पन्न पक्षमा छन्। असम्पन्न पक्षको उदाहरण (१३७क) -मा उद्देश्य कर्ता कारक सूचकसँग आएको छ भने (१३७ख) -मा ऊर्जावत् कारक सूचकसँग आएको छ। यसरी एउटै परिवेशमा (असम्पन्न पक्ष) उद्देश्य भिन्नभिन्नै सूचकद्वारा चिह्नित हुने व्यवस्थालाई विभेदात्मक उद्देश्य चिह्नन व्यवस्था भनिन्छ।

त्यसरी नै एउटै परिवेशमा एउटै क्रियाको कर्म भिन्नभिन्नै कारक सूचकद्वारा चिह्नित हुने व्यवस्थालाई विभेदात्मक कर्म चिह्नन व्यवस्था भनिन्छ। जस्तै,

(१३८क) ram-le   rawʌn   mar-jo
 Ram-ERG   rawan.NOM   kill-PST.3SG

‘रामले रावण मार्यो।’

(ख)	ram-le	rawan-lai	mar-jo
	Ram-ERG	rawan-ACC	kill-PST.3SG

‘रामले रावणलाई मार्यो।’

माथिको यी उदाहरण हेरौं। यी दुवै पनि सकर्मक क्रियाको उदाहरण हो र दुईवटै वाक्य सम्पन्न पक्षमा छन्। सम्पन्न पक्षको उदाहरण (१३८क) -मा कर्म शून्य कारक सूचकसँग आएको छ भने (१३८ख) -मा कर्म कारक सूचकसँग आएको छ। यसरी एउटै परिवेशमा (सम्पन्न पक्ष) कर्म भिन्नभिन्नै सूचकद्वारा चिहिनत हुने व्यवस्थालाई विभेदात्मक कर्म चिह्नन व्यवस्था भनिन्छ।

(८) परस्थानिक भन्नाले दुईनामपदबीचको स्थानिक सम्बन्ध बुझाउने नामपदको परसर्ग हो। नेपालीमा परस्थानिक दुई प्रकारको हुन्छ, सरल परस्थानिक र जटिल परस्थानिक। सरल परस्थानिक एउटा मात्र स्थानबोधक रूपले बनेको हुन्छ। जस्तै [-mat^hi] ‘माथि’। जटिल परस्थानिक स्थानबोधक र एक्सियल पार्ट जस्तै [-ag-ari] ‘अगाडि’ अथवा स्थानबोधक र पथप्रमुख जस्तै [-mas-tirΔ] ‘मास्तिर’ दुईवटा रूप मिलेर बनेको हुन्छ।

(९) सम्बन्धपरक नाम र परस्थानिक भिन्नभिन्नै व्याकरणिक कोटि हुन्। सम्बन्धपरक नाम एउटा स्वतन्त्र रूप हो भने परस्थानिक बद्ध रूप हो। सम्बन्धपरक नाम, नामको उपकोटि हो जसले वाक्यमा प्रयुक्त अन्य नामको स्थान अथवा काल बुझाउँछ र परस्थानिक नामको परसर्ग हो जसले दुईवटा नामबीचको स्थानिक सम्बन्ध देखाउँछ।

(१०) परस्थानिक र कारक सूचक दुवै नै नामपदको परसर्ग भए पनि दुवैको व्याकरणिक कार्य र भूमिका भिन्नभिन्न छन्। परस्थानिकले दुईवटा नामपदबीचको स्थानिक सम्बन्ध देखाउँछ भने कारक सूचकले नाम र क्रिया अथवा दुईवटा नामबीचको कारक सम्बन्ध देखाउँछ।

(११) नेपालीमा ऊर्जावत्-निरपेक्ष, कर्ता-कर्म र त्रिपक्षीय तीन प्रकारको कारक व्यवस्थाको अभिरचना देखिएको छ। यसरी नेपालीमा भिन्नभिन्नै कारक व्यवस्थाको अभिरचना देखिनुको मुख्य कारण नेपालीका विभेदात्मक उद्देश्य चिह्नन र विभेदात्मक कर्म चिह्नन व्यवस्था, क्रियाको काल, भाव र पक्षसँग हुने सम्बन्ध र क्रियाको प्रकार अनि उद्देश्य र कर्महरूको अर्थतात्विक भूमिका हो।

आजसम्म कुनै पनि आधुनिक वर्णनात्मक तथा सैद्धान्तिक आधारमा नेपालीमा सम्बन्धपरक नाम, कारक, कारक सूचक र परस्थानिकको अध्ययन भएको थिएन। यस लघुशोधप्रबन्धले यस अध्ययन क्षेत्रमा देखापरेका कमीलाई सम्बोधन गर्नेछ। यस लघुशोधप्रबन्धले नेपाली भाषाको सम्बन्धपरक नाम, कारक सूचक र परस्थानिकको अध्ययनप्रति योगदान दिन्छ भन्ने आशा राख्दछु र भविष्यमा आउने शोधार्थीहरूले यस विषयलाई अघि बढाउन सक्नेछन्। यस लघुशोधप्रबन्धमा देखा परेका तथ्य र निष्कर्षलाई भविष्यमा उक्त विषयमा अझ गहन अध्ययन हुने आशा राख्दछु।

सन्दर्भग्रन्थसूची

(क) नेपाली

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५७), प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण, ललितपुर : साझा प्रकाशन।

गौतम, देवीप्रसाद (२०४९), नेपाली भाषा परिचय, ललितपुर साझा प्रकाशन।

छेत्री, रेश्मा (२०१५), नेपाली भाषाका परस्थानिकहरूको अध्ययन, एम ए शोधप्रबन्ध, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय।

छेत्री, सृजना (२०१५), नेपाली कारक व्यवस्थाको अध्ययन, एम ए शोधप्रबन्ध, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय।

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५४), नेपाली वाक्य व्याकरण, काठमाडौं, नेपाल : काठमाडौं, एकता बुक्स प्रकाशन।

राई, रीना (२०१२), नेपालीमा परस्थानिक, एम ए शोधप्रबन्ध, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय।

रेग्मी, भीम नारायण (२०७२), भाषाविज्ञान शब्दावली, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान : कमलादी काठमाडौं।

यादव, योगेन्द्र अनि भीमनारायण रेग्मी (२००१), भाषाविज्ञान, न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज, कीर्तिपुर।

सिजापति, रामविक्रम (२०५४), भाषा शिक्षा, ललितपुर : साझा प्रकाशन।

सिजापति, रामविक्रम (२०५६), भाषा परिचय, काठमाडौं : साझा प्रकाशन।

सिन्हा, गोकुल (२००४), भाषिक र साहित्यिक शब्दावलीको प्राविधिक कोष, जुनेली प्रिन्टर्स, सुकुना, दार्जिलिङ।

ज्ञवाली, सूर्य विक्रम (१९६२), नेपाली भाषाको विकासको इतिहास, दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन।

(ख) अङ्ग्रेजी

Aissen, Judith (2000), *Differential Object Marking : Iconicity vs. Economy*.

Bhatt, Rajesh (2007), *Ergativity in Indo- Aryan Languages*, Ergativity Seminar MIT.

Butt, Miriam (2005), *Differential Case Marking Theory*, University of Konstanz.

Butt, Miriam and Tikaram Poudel (2007), *Distribution of the Ergative in Nepali*, University of Konstanz.

Butt, Miriam and Tikaram Poudel (2007), *Distribution of the Ergative in Nepali*, University of Konstanz.

Chandra, Pritha and others ( ), *Ergativity, Unergatives and Phases*, Indian Institute of Technology (IIT) Delhi.

Chhetri, Shrijana. (2015), *Postposition and Relator Noun in Nepali*. Poster Presented at 37th International Conference of Linguistic Society of India, JNU, New Delhi.

Cinque, G. (2010), *Mapping Spatial PPs: an introduction*. In Guglielmo Cinque and Luigi Rizzi, eds. *Mapping Spatial PPs. The cartography of Syntactic Structures, Vol.6*. New York, OUP.

Dahal, Ballabhmani (1974), *A Description Of Nepali Literary and Colloquial*, PhD Thesis, Poona University.

Delancey, Scott. (1997), *Grammaticalization and the gradience of categories: Relator nouns and postpositions in Tibetan and Burmese*. pp. 51-69 in J. Bybee, J. Haiman, and S.A. Thompson, eds., *Essays on Language Function and Language*, 1997.

Dahal, Ballabhmani (1974), *A Description Of Nepali Literary and Colloquial*, PhD Thesis, Poona University.

Dixon, R. M. W. (1979), *Ergativity*. *Language* 55:59-138.

- Kidwai, Ayesha (M.S), *From Parts of Speech to Form Classes*, Unit I, Jawaharlal Nehru University.
- Kidwai, Ayesha (M.S), *From Form-Classes to Features*, Unit II, Jawaharlal Nehru University.
- Kidwai, Ayesha (M.S), *A framework for features*, Unit III, Jawaharlal Nehru University.
- Li, Chao (2007), *Split Ergativity in Nepali and Its Typological Significance*.
- Malchukov, Andrej L. (2007), *Animacy and asymmetries in differential case marking*.
- Manninen, Satu (2001), *A Minimalist Analysis of Stage Level and Individual Level Predicates*.
- Norcliffe, Elisabeth (2006), *Case and Complementation in Nepali : Towards an HPSG Analysis*, Stanford University.
- Perlmutter, D. (1978). Impersonal passives and the unaccusative hypothesis. *Proceedings of the 4th Berkeley Linguistics Society*, 157-189.
- Park, Kyae-Sung and Usha Lakshmanan (2006), *The Unaccusative-Unergative Distinction in Resultative : Evidence from Korean L2 Learners of English*. Poster presentation, *Generative approaches to Language Acquisition North America*. McGill University, Montreal, Canada, August 2006.
- Poudel, Tikaram (2008), *The evolution of the ergative in Nepali*, 14th Himalayan Language Symposium, University of Gothenburg.
- Kemper, Gergely (2006), *Differential Object Marking*. *The Even Yearbook 7*, Department of English Linguistics. Eötvös Loránd University, Budapest.
- Svenonius, Peter and Pantcheva. (2006), Marina (eds.), *Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics*, 33.1. CASTL, Tromsø. ([www.ub.uit.no /munin/nordlyd/](http://www.ub.uit.no/munin/nordlyd/)).
- Svenonius, Peter. (2006), *The Emergence of Axial Parts*. In P. Svenonius and M. Pantcheva, eds., *Adpositions. Special issue of Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics* 49-77 (www.ub.uit.no/munin/nordlyd/).
- Svenonius, Peter. (2010), *Spatial P in English*. In *Cartography of Syntactic Structures*, ed. By G. Cinque and L. Rizzi, Oxford University Press.
- Talmy, Leonard. (1983), *How Language structures space*. In H. Pick, & L. Acredolo, (eds.), *Spatial Orientation: Theory, Research, and Application*. New York: Plenum Press.
- Verbeke, Saartje (2013), *Differential Subject Marking in Nepali The agent marker le in imperfective construction*.